

817
П 173969
817
ЧЕРВОНИЙ

ШЛЯХ

ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІЙ, КРИТИЧНИЙ
І ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ МІСЯЧНИК

5

1935

ДЕРЖАВНЕ ЛІТЕРАТУРНЕ ВИДАВНИЦТВО

Ціна 1 крб. 50 к.

V.N. Karazin Kharkiv National University

00720552

7

К. 5817

К 5817

ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ

ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІЙ, КРИТИЧНИЙ
І ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ МІСЯЧНИК

ОРГАН УКРАЇНСЬКОГО ТА ОБЛАСНОГО
ХАРКІВСЬКОГО ПРАВЛІННЯ СПІЛКИ
РАДЯНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ

5

1935

ЗМІСТ

	Стор.
П. Постишев —Шляхи української радянської літератури	3
Ніколай Ушаков —Май. Поезія	20
Юрій Смолич —Наші тайни. Роман (продовження)	22
Терень Масенко —Луганськ. Поезія	68
Анатоль Патяк —Два оповідання	71
Павло Усенко —Пісня про Нові Санжари та славного ватажка Путилівця. Поезія	85
Ом. Розумієнко —Злам. Повість (продовження)	90
Александр Жаров —Пам'яті Міхеєва. Поезія.	129
В. Бачун і З. Бобровський —П'ять годин. Шкіл	131
Н. Серф-Кон —Демонстрація в тюрмі. Поезія	134
Поширений пленум спілки радянських письменників України (продовження)	136
М. Клімкович —Янка Купала. (До тридцятиліття літературної діяльності).	151
На юбілейному вечорі народного поета Білорусії Янки Купала	154
М. Гармсен —Майстер сценічного слова. (До юбілейних дат народного артиста П. К. Саксаганського)	156
І. Михайленко —Нова творча трибуна мусить бути зразковою	164
Література, мистецтво, наука	175

ШЛЯХИ УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

ПРОМОВА НА ПЛЕНУМІ ПРАВЛІННЯ СПІЛКИ РАДЯНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ УКРАЇНИ

Товариші! З'їзд письменників України і всесоюзний з'їзд письменників намітили програму плідотної творчої роботи на ряд років. Тому я бачу своє завдання не в тому, щоб поставити зараз перед вами будьякі нові творчі питання. Мені хотілося б поговорити про ту політичну обстановку, в умовах якої працюють тепер і найближчим часом доведеться працювати радянським письменникам України. Знання цієї обстановки має виключне значення для створення правильних взаємовідносин всередині вашої спілки та розгортання високоїдейної і справді художньої творчості.

Не можна, проте, зрозуміти цю політичну обстановку, не можна правильно намітити наші завдання в галузі художньої літератури, не кинувши хоча б побіжного погляду на той шлях, який пройшла в своєму розвитку радянська українська література. Радянська українська література оформилася і розвивалася в умовах гострої класової боротьби і сама була однією з найгостріших ділянок цієї боротьби на Україні.

Візьміть до уваги, товариші, насамперед, що йдеться про художню літературу України, де громадянська війна протікала особливо гостро, де класовий ворог провадив свою боротьбу проти будівництва соціалізму під націоналістичним прапором. На Україні зосередились численні уламки розгромлених пролетарською диктатурою контрреволюційних організацій і партій. Дуже часто класового ворога організовували і організують різні штаби інтервентів, що намагаються відірвати Україну від Радянського Союзу і знову закабалити її під владою поміщиків і капіталістів. Ясно, що ця своєрідність класової боротьби на Україні не могла не позначитися на розвитку української літератури.

Не важко зрозуміти, чому класовий ворог дуже цупко держався за свої позиції в художній літературі.

Вороги всіляко намагалися закріпити свої позиції на цій ділянці ідеологічного фронту, бо вони розуміли могутню

силу впливу художньої літератури на свідомість мас. У свій час художня література давала ворогам можливість маскувати свої справжні політичні прагнення, скеровані проти радянської влади, проти соціалістичного будівництва. Те, що ворогам не вдавалось підсунути в порядку прямої контрреволюційної пропаганди, їм нерідко вдавалось у формі художніх образів. Візьміть, приміром, такі всім вам відомі твори, як „Народний Малахій“ Куліша, „Усмішки“ Остапа Вишні або „Нас було троє“ Досвітнього. Ці твори протягом кількох років розповсюджувалися в бібліотеках, школах. Ясно, що ця націоналістична пропаганда могла роками гуляти безкарно в значній мірі саме тому, що контрреволюційні ідеї цих творів були тонко заховані в художні образи. Все це пояснює нам, чому ворог зосередив особливу увагу на художній літературі, чому саме тут були зосереджені значні його кадри.

Всі, або майже всі, ідеологи українського куркуля, всі ці Єфремови, Ніковські, Чехівські та інші представники української націоналістичної інтелігенції подвизалися в галузі художньої літератури як письменники, літературознавці, історики літератури, критики. Уже в 1919 - 1923 роках ці зубри націоналістичної контрреволюції мали свої організаційно оформлені осередки, як „АСПИС“ (асоціація письменників), „Ланка“ і ряд інших організацій, а пізніше літературну групу контрреволюційної „Спілки визволення України“ (СВУ).

Якщо ворожі нам націоналістичні елементи мали вже в перші роки розвитку пореволюційної української літератури значні досвідчені організовані кадри, то інший стан ми мали в ті роки з нашими радянськими кадрами української літератури. Насамперед цих кадрів взагалі було мало. Ці кадри в силу свідомого гальмування їхнього зростання буржуазними націоналістами, що окопалися в літературі, росли кількісно і визрівали як художники повільно.

Ясно, що таке співвідношення сил радянського і ворожого нам табору в українській літературі на перших кроках її розвитку утруднювало вплив пролетаріату і партії на літературний процес, гальмувало подолання націоналістичних пережитків в середовищі українських письменників, що вагалися, і надто болюче відбивалось на вирощуванні радянських українських письменників, на всьому дальшому розвитку української літератури.

КОРИННІ ПИТАННЯ ЛІТЕРАТУРНОЇ ПОЛІТИКИ

Якби спробувати поділити розвиток радянської української літератури на окремі етапи, мені здається, можна було б нарахувати три такі основні етапи.

Перший етап охоплює приблизно час від моменту переходу до непу і майже до кінця відбудовного періоду. Що

характерно для загальнополітичної обстановки на Україні в той період? Закінчивши громадянську війну, що особливо гостро проходила на Україні, партія приступає до відбудовання народного господарства. Іде процес збирання на фабрики, заводи, шахти розпорошеного під час імперіалістичної та громадянської війни пролетаріату. Відбудовується сільське господарство. Розгортаються в усіх галузях будівництва творчі сили робітників і трудящих селян України. Партія щільно підходить до питань керівництва культурним процесом на Україні.

Перехід до непу, зростання в той період капіталістичних елементів на селі і в місті знову окрилив надіями українську націоналістичну контрреволюцію. Виникає надія на переродження радянської влади, на те, що коли не вдалося повалити радянську владу в одвертому бою,—то може вдасться розкласти її зсередини. Починається смуга „зміновиховства“. Відомий український націоналіст-емігрант Юліан Бачинський пише в цей період:

„Нова економічна політика більшовиків дає можливість зростання на Україні новому, дійсно українському капіталізму і його культурі. Треба засукати рукава і братися до роботи“.

І дійсно, ідеологи українського націоналізму почали засукувати рукава, приступили до „роботи“. Повертається з еміграції Ніковський і ряд інших ідеологів українського націоналізму і, під маскою радянської лояльності, починають розгортати націоналістичну роботу, намагаючись скерувати проводжувану партією українізацію в русло націоналізму.

Всі ці процеси знайшли своє відображення в українській літературі. Радянська українська література робила тоді лише свої перші кроки. Кадри пролетарської літератури і справді радянських письменників в той період були ще надто нечисленні. В антирадянському таборі української літератури ми бачимо таких зубрів націоналізму, як Єфремов, Ніковський, Старицька-Черняхівська, Чехівський, Івченко, які оформилися пізніше в літературну групу СВУ, а також групу так званих неокласиків — Зерова, Могилянського і ін.

Найхарактернішим для цього етапу було те, що боротьба йшла не стільки навколо тих чи інших художніх творів або художніх образів, як, головне, навколо питань про те, якою повинна бути радянська українська література, які її завдання, які шляхи її розвитку. Інакше кажучи, *боротьба в цей період іде не стільки навколо питань безпосередньо-художньої творчості, як, головне, навколо питань, якщо можна так висловитись, літературної політики.*

Боротьба розгортається навколо таких корінних питань, як відношення радянської української літератури до літера-

тур інших народів СРСР і особливо до російської літератури; відношення радянської української літератури до літератури буржуазного Заходу і до української літературної спадщини; взаємини між літературною творчістю і політикою; який має бути радянський письменник і яким, зокрема, має бути його ставлення до громадської думки і т. д.

На всі ці корінні питання художньої літератури націоналістичні елементи і їх шумськістсько-хвильовистська агентура в КП(б)У давали свої відповіді. Як же вони відповідали на всі ці питання? А ось як: геть від Москви і зокрема від російської літератури, нам нічого в неї вчитись; рівняйся на буржуазний Захід; справжній художник не повинен зважати на громадську думку, він стоїть вище натовпу, який до нього ще не доріс; художня творчість повинна бути вільною від політики. Треба обстоювати „чисте“ мистецтво, вільне від партійності і тенденційності, і т. ін.

Нема особливої потреби 1935 року пояснювати, що всі ці символи „чистого“, „емоціонального“ мистецтва, які обстоювалися Єфремовими і їх шумськістсько-хвильовистською агентурою в партії, були лише маскою для прикриття справжніх прагнень націоналістів: вирвати керівництво літературним процесом з рук партії, придушити в зародку пролетарський загін радянської української літератури, закрити доступ у літературу новим кадрам з середовища робітників, трудящих селян, трудової інтелігенції, захопити гегемонію на літературному і всьому культурному фронті, готувати передумови для відриву України від Радянського Союзу і реставрації в ній капіталізму.

Комуністична партія більшовиків України викрила справжній політичний зміст цих „художніх“ настанов націоналістів і їх хвильовистсько-шумськістської агентури в партії, зміцнила своє керівництво літературним процесом, ще більше посилила боротьбу за справді радянський широкий літературний рух на Україні. У цій боротьбі зростали й політично загартовувалися наші радянські письменники, переборювали свої сумніви і хитання елементи, що вагалися, стаючи в ряди радянських українських письменників. Такий був в найосновніших рисах перший етап розвитку післяреволюційної української літератури.

У БОРОТЬБИ З НАЦІОНАЛІЗМОМ ГАРТУВАЛИСЯ УКРАЇНСЬКІ ПИСЬМЕННИКИ

Радянська українська література вступила в *другий етап* свого розвитку, який тривав приблизно від кінця відбудовного періоду і до 1932—1933 рр. У цей період партія приступила до розгорнутого здійснення індустріалізації країни і викорчовування найглибших коренів капіталізму — ліквідації кур-

культува як класу на базі суцільної колективізації. Це не могло не викликати найжорстокішого, найгострішого опору класового ворога. Ви всі знаєте, з яким опором з боку ворогів зустрілися партія і трудящі маси нашої країни при вирішенні цих корінних завдань будівництва соціалізму.

На Україні в цей період широко розгорнулося індустріально-колгоспне будівництво, будівництво радянської української культури на всіх її ділянках. Значні кадри української літературної інтелігенції, що раніше вагалися, під впливом успіхів будівництва соціалізму, розквіту радянської української культури, почали під керівництвом партії сміливіше і впевненіше переходити на позиції справді радянської художньої літератури. Дніпрогес, будівництво в Донбасі, Харківський тракторний завод, усі наші успіхи в індустріальному і колгоспному будівництві були досить переконливими фактами для цих, що раніше вагалися, українських письменників.

Але загострення класової боротьби в країні в зв'язку з розгортанням наступу соціалізму по всьому фронту не могло не знайти відбитку в літературі. Треба до того ж взяти до уваги, що в цей період націоналістичні елементи в літературі дістають велику підтримку в особі Скрипника та його націоналістичної „школки“.

Скрипник, а за ним всі ці Гірчаки, Овчарови, Річицькі, Сухіно - Хоменки висувають знову ті ж націоналістичні настанови в питаннях радянської української літератури, які на попередньому етапі відстоювали Єфремови, Ніковські, Зерови, а всередині КП(б)У Шумський і Хвильовий. Скрипник та його „школка“ знову намагається протипоставити українську літературу літературі російській, емансипувати літературний рух від керівництва партії, консолідувати всі націоналістичні елементи художньої літератури та одночасно з цим цькувати й гудити пролетарський загін радянської української літератури, всіма способами дискредитувати всіх чесних, справді радянських письменників. Ясно, що ця діяльність Скрипника та його „школки“, як і загальне притуплення пильності в КП(б)У в період 1931—32 рр., в свою чергу сприяла активізації антирадянських, націоналістичних елементів у художній літературі.

Якщо на першому етапі розвитку радянської української літератури боротьба зосередилась головно навколо основних питань літературної політики, то на другому етапі ця боротьба розгортається переважно в самій художній творчості.

Я хочу на деяких творах показати, як по-різному зображали радянські письменники з одного боку і контрреволюціонери, націоналісти — з другого процес соціалістичної реконструкції і зв'язані з ним явища.

Одне з центральних, корінних питань нашої революції є, як вам відомо, питання про взаємини міста й села, питання

про керівну роль пролетарського міста щодо трудящих села. Як же зображають наше радянське, соціалістичне місто антирадянські, націоналістичні елементи в своїх творах? Візьміть, приміром, такий твір, як „Місто“ Підмогильного. Соціалістичне місто в його зображенні — це вогнище експлуатації селянства, провідник розкладаючого впливу на село, який роз'їдає національний дух українського народу. Степан Радченко з „Міста“ Підмогильного, приїхавши до міста, бачить там тільки морок, мерзенність, проституцію, бюрократизм. Ні пролетаріату, ні взагалі будьяких здорових сил ви в цьому місті, зображеному Підмогильним, не побачите. Так зображав ворог у художній літературі соціалістичне місто, намагаючись подати справу так, що соціалістичне місто чуже й вороже українському народові, що сили українського народу — на селі, розумій — в куркулеві.

Я не скажу, що наші радянські письменники вже показали соціалістичне місто таким, яким воно має бути показане. Але зіставте „Місто“ Підмогильного з твором безпартійного радянського письменника Копиленка „Народжується місто“. Копиленко показує тут творчу роль соціалістичного міста, його зростання, його значення в соціалістичній реконструкції села, в переробленні людей.

На цих двох творах, що показують соціалістичне місто, ви можете бачити чіткий класовий водорозділ між радянським і антирадянським таборами української літератури.

Візьміть село. Сільська тематика особливо вабила українських націоналістів. Село показували у своїх творах і Хвильовий, і Остап Вишня, і Косинка, і Яковенко і інші.

Село в їх творах живе своїм віковим, замкнено хуторським життям. Радянська влада на селі зображається ними як наносне, чуже селу явище. Представники радянської влади на селі в їх творах не мають ніяких соціальних зв'язків та коріння і звичайно зображаються ними як дегенерати, замухришки, недотепи. Зате куркуль зображений незламною силою, об яку, як намагається показати, наприклад, Яковенко в своєму романі „Боротьба продовжується“, неминуче розіб'ється колективізація села. Так відгукався ворог на процес соціалістичної реконструкції села.

Якщо, говорячи про показ міста, я змушений був оговоритися з приводу того, що радянські письменники ще не показали по-справжньому соціалістичне місто, то в більшій мірі і з більшою підставою це можна сказати про показ нашими радянськими письменниками колгоспного села України.

Але візьміть все ж, наприклад, такий твір, як „Бур'ян“ Головка або пізніший твір „Аванпости“ Кириленка, і зіставте ці твори з зображенням села в творах Хвильового, Яковенка, Косинки та ін. Тут, як і в ряді інших творів чесних радянських письменників, ви бачите показ найтіснішого зв'язку тру-

дящих мас села з робітничим класом, роль партії в соціалістичній перебудові села, розквіт села на колгоспній основі, процес перевиховання вчорашнього дрібного хазяїна на колективіста, на соціалістичного трудівника.

Або візьміть тип комуніста — члена керівної партії нашої радянської держави. Вороги націоналісти зображали комуністів у своїх творах вузьколюбими, нецільними людьми, що нічно плутаються в різних суперечностях. В цьому нема нічого дивного. На те ж вони й вороги.

Величезна керівна творча робота партії — ця величезна тема поки ще дуже скупо, вкрай недостатньо відбита нашими радянськими письменниками. Проте, вже тепер у художніх творах показані непогані типи комуністів, як, наприклад, Оксана з „Загибелі ескадри“ Корнійчука, Дудар з „Диктатури“ Микитенка, Ваграм з „Вагрової ночі“ Первомайського та ін. Ми маємо такий цінний поетичний твір, що показує роль комуністичної партії, як „Партія веде“ Тичини. Ми маємо такий твір, як „Сонячний конвеєр“ Фефера, і ін. У цих творах комуніст показаний відповідно до його справжньої ролі в соціалістичній перебудові країни. Він показаний як вождь, як керівник мас, що мужньо і самовіддано виконує свій партійний обов'язок у передових шеренгах борців, що веде маси до перемоги.

Я тут спинився на показі радянським і антирадянським табором української літератури соціалістичного міста й села, комуніста. Цим, звичайно, не обмежується коло проблем і галерея образів, навколо яких точилася класова боротьба в художній літературі України. Але з наведених прикладів досить ясною стає вся різноманітність методів боротьби ворога за своє слово і діло в літературі, вся складність обставин і боротьби, в яких викристалізовувалась радянська українська література. *У цій боротьбі загартовувались наші письменники, перемагали свої суперечності й пережитки ті елементи, що вагались, народжувались наші книжки, міцніла фаланга справді радянських художників слова.*

РОСТЕ И МІЦНІЄ УКРАЇНЬСЬКА РАДЯНЬСЬКА ЛІТЕРАТУРА

Щоб закінчити цей побіжний історичний огляд, я хочу спинитися на третьому етапі розвитку радянської української літератури. Він стосується приблизно періоду від кінця 1932 року до недавнього часу. Ви знаєте, яка специфічна, особливо складна обстановка була в цей час на Україні. Ви знаєте, що 1932 рік і весна 1933 року були нелегким періодом на Україні. 1931—1932 роки були роками глибокого прориву в сільському господарстві України.

Загальним напором трудящих мас за проводом партії ми цей найтяжчий прорив ліквідували. Ми побили націоналістів,

які засіли на багатьох ділянках соціалістичного будівництва на Україні і особливо на ділянці будівництва радянської української культури. Ми розгромили націоналістичний ухил усерєдині КП(б)У в особі Скрипника і його прибічників.

Це дало можливість широко розгорнути будівництво радянської української культури, і основна маса письменників, що вагалися, вагання яких посилювалося було в ці тяжкі роки, стала рішуче переходити на позиції радянської літератури. Радянська українська література, радянські письменники вступають в цей період у смугу дальшого розгортання художньої творчості. Тут, звичайно, виключну роль відіграла ухвала ЦК ВКП(б) від 23 квітня, прийнята за ініціативою товариша Сталіна. У цей третій період значно виросла як українська художня література, так і література російська, єврейська, література всіх народів України.

Але, не зважаючи на все це, серед українських письменників і в цей період була ще деяка кількість явно контрреволюційних, націоналістичних елементів, які, втративши всяку надію на перемогу їх контрреволюційної справи, відчували свою цілковиту ізольованість, стають на шлях самих крайніх, гострих, бандитських методів боротьби. Цілковито безплідні в галузі художньої творчості Досвітні, Хвильові й інші стали на шлях терору. Від боротьби проти соціалістичного будівництва художніми образами вони перейшли до боротьби образами, наганом.

Що це безумовно так, видно з їх власних зізнань. Ось, приміром, уривок із зізнань одного з найзапекліших контрреволюціонерів - націоналістів — Влизька:

„З кінця 1929 р. я входив до складу фашистської української націоналістичної організації, куди я був залучений письменником Гео Шкурупієм. Я цілком поділяв усі терористичні настанови і фашистську платформу нашої націоналістичної організації“.

А ось що показав Куліш:

„У квітні 1933 р. Яловий повідомив нам думку центру організації про те, що підготовку до повстання треба не припиняти, і запитав, яке буде наше ставлення до індивідуального терору. Я був активним прибічником проведення індивідуального терору. Мої терористичні настрої особливо посилилися в період самогубства Скрипника“.

Я міг би навести вам ще ряд зізнань цих ворогів українського народу. Але з того, що я навів, ви бачите, що являю собою ці люди. Ви бачите ворога, з якого була зірвана маска, який дійшов в останній період до вищої точки люті, до крайніх, бандитських методів боротьби проти радянської влади, проти соціалістичного будівництва.

Цими днями досить відомий вам Епик, засуджений у справі терористичної організації, надіслав лист на моє ім'я і ім'я тов. Костюра. У цьому листі він, між іншим, пише:

„Підготовляючи терористичні акти, ми з безневинним виглядом запевняли партію у своїй відданості і чесності і протягом багатьох років грали такі ролі, у порівнянні з якими дії розбійника з великого шляху є зразком чесності і гуманності. Я розумів, що наймилостивіший вирок пролетарського суду — зробити зі мною так, як роблять з оскаженим собакою, знищити як сапного коня, викинути з тіла суспільства. Комуністична партія великодушно повірила моему каяттю. Партія дарувала мені життя, давши мені цим найбільшу з усіх можливих нагород на землі — право на життя, на радість праці“.

З ними не вчинили як з собакою, що сказився, або з сапним конем. Нехай живуть, може колинебудь ще виправляться.

Така була діяльність націоналістів, контрреволюціонерів з середовища письменників у цей третій період розвитку радянської української літератури.

Залишки українських письменників, що вагалися, рішуче відсахнулись від цих ворогів українського народу, ворогів цілого СРСР. Бо вони побачили, що націоналісти, контрреволюціонери ведуть їх до цілковитого конфлікту і розриву з нашою соціалістичною, радянською дійсністю. Бо вони, ці залишки елементів, які вагалися, побачили, що єднання з Досвітніми, Кулішами, Курбасами та до них подібними прирікає їх на цілковиту творчу безплідність.

Цієї нової обстанови не зрозуміли, треба прямо їй відверто сказати, комуністи, що працюють у галузі художньої літератури. І хоч би як це було їм неприємно, треба комуністам-письменникам прямо їй виразно сказати: не зрозуміли ви цієї нової обстанови й не зробили для себе необхідних висновків з неї.

Що повинні були зробити комуністи-письменники?

Треба було, *поперше*, показати елементам, які вагалися, які порвали з націоналістами, що ми робимо різницю між ними і ворожими елементами, під впливом яких вони перебували. Цієї різниці наші письменники-комуністи не зробили, і це дуже погано.

Треба було, *подруге*, інформувати всіх безпартійних письменників про те, що являли собою всі ці Куліші, Епіки і інші, за що їх покарали. Роз'яснити треба було, а то інші, не наші люди по-своєму роз'ясняли. Не зробили цього, і в цьому була велика помилка.

Треба було, *потретє*, не допустити, щоб ті письменники, які раніше водилися з націоналістами, але які внутрішньо не ворожі нашій справі, почували себе в тому стані ізоляції, в якому вони себе до останнього часу почували. Цей факт

був, і від нього нікуди не підеш. Наші комуністи-письменники не повинні були допускати такого стану, бо він завдав радянській художній творчості дуже великої шкоди.

Треба було, *почетверте*, ще ширше розгорнути творчу роботу, втягуючи до неї всі радянські елементи української літератури. Але коли попереднього не зробили, то й це зробити було дуже важко, — майже неможливо.

Усього цього зроблено не було. Дехто хотів би зробити тепер єдиним козлом відпущення Кулика. Невірно це. У Кулика, як і в деяких інших письменників, помилки великі, і, звичайно, Кулик, як голова спілки, повинен був насамперед усвідомити цю нову обстанову й зробити з неї необхідні висновки, з нього можна і треба більше спитати. Але не можна на нього все валити, зробити його козлом відпущення. Це не вийде. Деякі комуністи-письменники хочуть легко відмахнутися, хочуть зняти з себе провину за помилку, яку допустив весь загін комуністів-письменників України.

В цьому дуже велика, серйозна помилка всього загону комуністів, що працюють в галузі художньої літератури. Це знову такі не значить, що тільки комуністи-письменники винні. І Наркомос України, і Культпроп ЦК КП(б)У винні, та і ми дещо винні, що затягли з розв'язанням цього питання. Тепер ми цю помилку повинні виправити і виправляємо.

Ми знаємо, що деякі радянські українські письменники мали в минулому націоналістичні помилки, вагання. Помилки треба виправляти, вагання треба переборювати і виживати і не деклараціями, а, головню, наполегливою творчою роботою. Я не хотів би, щоб ви мене зрозуміли так, як говориться в одному дуже дотепному українському прислів'ї, що „І Гнат не винуват, і Килина не винна, тільки хата винувата, що пустила на ніч Гната“. Ні, справа, зрозуміло, стояла трохи не так. Зрозуміло, і Гнат винуват, але і Килина трошки винна... Але не в цьому тепер справа.

Ми — партія, що управляє державою. І ми повинні підходити до цих питань з погляду інтересів будівництва соціалізму.

Наша велика країна росте по-гігантському. Їй потрібне велике мистецтво. І ми говоримо українським письменникам, *що мали на минулих етапах деякі вагання та помилки: беріться до роботи, беріться сміливо, втепнено до роботи, включайтесь у творчість великої радянської художньої літератури України.* (Бурхливі оплески). А ми будемо вам допомагати, кріпко всіма способами будемо вам допомагати.

Обстанова у нас в Союзі і в Радянській Україні для творчості тепер винятково сприятлива. Країна наша велетенсько зросла. Міцніше день-у-день все більше соціалістична індустрія. Все повніше розкриваються й реалізуються величезні можливості, закладені в колгоспній системі. Успішно розгортається процес знищення багатовікового розриву між містом і селом.

Звичайно, є в нас ще і в місті і на селі окремі хиби, труднощі, алеж ці труднощі мізерні, порівняно до тих, величезної висоти, перевалів, які ми взяли.

На наших очах народилось, розвивається і дедалі більше наливається силою, здоров'ям, культурою, красою життя нове соціалістичне суспільство. Хіба все це не створює умови для творчості наших дійсно передових, справді радянських письменників?

Україна, яка віками була під подвійним гнітом: „своїх“ поміщиків і капіталістів та дворянсько - буржуазної Росії, вийшла тепер на широку дорогу розквіту. Прорив 1931—1932 років у сільському господарстві ми успішно і швидко ліквідували. 1934 сільськогосподарський рік, який був, як ви знаєте, малосприятливим з метеорологічного погляду, ми пережили без труднощів. 1935 сільськогосподарський рік обіцяє бути роком великого урожаю, піднесення тваринництва, дальшого значного зміцнення всіх наших колгоспів.

Українська промисловість, зокрема вугільна і металургія, іде від перемоги до перемоги. Це не важко бачити з щоденно публікованих зведень вуглевидобутку, витоку чавуну, сталі і прокату. Успішно розгортається боротьба за високі якісні показники нашої промисловості, за її високу рентабельність.

У будівництві радянської української культури ми за останній час маємо величезні досягнення як у створенні матеріальної бази культурного будівництва, так і в самій творчості культури. Нові школи, клуби, театри, 50 нових кіно-театрів на селі, виставки робіт українських художників, ряд нових творів художньої літератури — все це є виразом зростання радянської української культури. За останні два роки після розгрому націоналістів ми створили ряд нових величезних цінностей радянської української культури.

Хіба це не блискучий матеріал для справжнього художника, справжнього майстра художнього слова, хіба все це не просять на великі, яскраві полотна художньої літератури?

Працуйте, товариші, творіть, творіть твори, дійсно гідні нашої великої епохи! Обстанову, відповідну атмосферу для творчої роботи всіх українських письменників партія створює і створює. І за один з важливіших заходів для оздоровлення атмосфери серед радянських письменників України я вважаю те, що ми усунули з вашого середовища ворогів українського народу.

Справа тепер тільки за вами, за вашою роботою над підвищенням рівня своєї художньої майстерності, над дальшим розвитком справді радянської української культури.

У мене нема ніякого сумніву в тому, що з допомогою і при сприянні партії ті завдання, які стоять перед радянською українською літературою, ви з великими творчими успіхами розв'яжете.

ПРАГНЕННЯ ДО ТВОРЧОСТІ І ТВОРЧОЇ РОБОТИ

Товариш Сталін назвав письменників „інженерами людських душ“. Це дуже почесне і разом з цим дуже відповідальне звання. Це значить, що партія, країна ждуть від вас таких творів, які справді виховували б, формували б нову людину — справжнього громадянина соціалістичного безкласового суспільства. Ваш обов'язок, обов'язок усього загону радянських письменників України — ці сподівання й надії цілком виправдати.

Я хотів би нагадати, що ще Гейне говорив :

Гений платит чистоганом ...
Шиллер, Гете, Лессинг, Виланд
Не любили жить в кредит,
Не искали в долг оаций,
Не морочили народ,
Чтобы он венком лавровым
Их увенчивал вперед.

(Бурхливі оплески)

Увінчувати наперед лавровим вінком, звичайно, не слід, але і втрачати надії на те, що ви можете бути увінчані таким вінком, також не слід.

„Інженери людських душ“! Це, товариші, звучить гордо. Це підносить вас на дуже велику висоту. Але це, повторюю, покладає на вас дуже велику відповідальність, дуже серйозні обов'язки.

Ми наближаємось до 20-річчя Жовтневої революції. Хіба мало змін вже сталося за ці роки в „душі“ радянської людини? Колосальні зміни! Хіба мало вже тепер нового, справді соціалістичного в „душі“ нашої радянської людини? Хіба мало нових, прекрасних почуттів і рис свідомості, народжених нашою великою епохою, які час уже вам показати в художніх образах?

Візьміть, приміром, таку нову рису „душі“ радянської людини, як *прагнення до творчості, до творчої роботи*. На всіх, хто приїздить до нашої країни, навіть з табору ворогів, справляє приголомшуюче враження це поривання багатомільйонної армії трудящих нашої вітчизни до творчості, до творення, до боротьби за нове, світле життя.

Вперше в історії людства мільйонні трудящі маси звільнилися від гніту, від експлуатації, від підневільної праці, праці на інших, на капіталістів, на поміщиків, і почали працювати на себе, на своє соціалістичне суспільство. Вперше в історії людства мільйонні трудящі маси одержали найширший доступ до науки, культури. Вперше в історії людства мільйонні трудящі маси відчули, що праця в соціалістичному колективі — це не важкий тягар, а найбільша насолода творчістю, творенням.

Візьміть соціалістичне змагання—хіба це не потужний вияв магової творчості? Хіба не маси, керовані партією Леніна—Сталіна, змінили обличчя нашої країни, перетворивши колишню Російську імперію на найпередовішу країну світу? А наша комсомолія, піонерія, дітвора—цей бризкаючий радістю квітник творчої активності й енергії!

Послухайте пісні, створені народами Союзу за роки революції, побувайте на виставках масового образотворчого мистецтва, на олімпіадах самодіяльної творчості, на наших стадіонах—скрізь ви побачите могутній розмах масової творчості. Так живуть, так будують, так співають, так творять визволені народи нашої великої радянської країни.
(Бурхливі оплески.)

Прагнення до творчості—це нова риса „душі“ радянської людини. Чи показана вже вона, ця риса „душі“ в нашій художній літературі? Ні, не показана. Ви—інженери людської душі, ви повинні, ви зобов'язані показати її, цю нову рису „душі“ громадянина соціалістичної країни в усій її красі й силі.

Візьміть, далі, таку рису „душі“ радянської людини, таку особливість її самовідчуття, як *почуття власної гідності, зростання поваги до себе і до своїх співгромадян, що творять спільну соціалістичну справу.* Селянин, який віками гнув спину, годинами стояв з оголеною головою, ждучи проїзду пана, селянин, над спиною якого свистів бич поміщика, якого гнув у дугу куркуль-мироїд,—цей селянин тепер—учасник колективної праці. Він—хазяїн, він робить загальну справу величезної сім'ї трудящих, він зростає культурно, він пишається з своєї праці, він прямує все вперед і вперед до культури, до знань.

Тепер колгоспник вважає за ганьбу для себе, якщо його колгосп не попереду, якщо він не зумів виконати своїх зобов'язань перед робітничо-селянською державою, якщо в його колгоспі врожай нижчий, ніж у сусідів. Він гордий, він повний свідомості власної гідності повноцінного громадянина нашого суспільства, він нетерпимий до спроб принизити, утиснути його гідність.

Минуле, і особливо минуле робітничих селищ і міст, я знаю непогано. Ось вам невелика картинка, образ цього минулого. Іваново-Вознесенськ. Сім'я, п'ятеро дітей. Батька-бунтаря загнали на каторгу, а мати з п'ятьма дітьми, ткаля, звищається в нужді, по паличці відмірює хліб, щоб усім дітям вистачило. Тільки по неділях діти бачать білий хліб. Хліб мати частіше купує у жебракуючих, у яких він коштував дешевше. Хлопчик семи років якось тяжко захворів. Мати за-трималася ранком через це. Вона бачить, що спізнюється на роботу, а це значить—бути викинутою з заводу. Це значить гинути з сім'єю. А разом з тим вона бачить, що хлопчик

умирає. Чути перший попереджувальний гудок, другий гудок, лишилось десять хвилин. Вона дивиться на ліжко дитини, яка вмирає, на лахміття, де копірсаються решта четверо, але ось останній гудок, фабрика запрацювала. Вона будить старшу дев'ятирічну дівчинку. Залишає її біля хворого і каже — ось хліб, ось вода, оберігай братика. А сама поспішає у фабричний корпус, може ще встигне. Приходить, а на її верстаті вже працює запасна, яка тільки тим і живе, що хтонебудь запізниться. Стикнулись обидві біля верстата, обидві в злиднях, у важкій нужді. Мати йде до табельщика, той посилає її до управителя, управитель дав розрахунок і викинув з фабрики. Одержала 1 крб. 70 коп. і йде додому. Нерішуче відчиняє двері — дівчинка заснула на грудях у братика, а братик уже мертвий.

Ось вам минуле робітничої сім'ї. А згадайте гіркі пісні Шевченка, Некрасова, пісні-стогони про задоволеного, затурканого мужика, якого на кожному кроці принижували, ображали станові, урядники, кабатчики, лихварі, майстри батога, нагая, зуботичини. Згадайте хоча б „Кавказ“ Шевченка:

Нам тільки плакати, плакати, плакати
І хліб насущний замісити
Кровавим потом і сльозами ...
А сліз, а крові! Напоїть
Всіх імператорів би стало,
З дітьми і внаками втопить ...

Ось вам минуле села, села поневоленої України. Порівняйте з нашим селом, селом Соціалістичної Радянської України. Багато ще залишилося труднощів і хиб від того часу, коли хотілося тільки плакати й плакати, але, зрозуміло, не плакати треба було, а битися, битися. (Бурхливі оплески).

Нема мужика! Є соціалістичний трудівник, для якого відкриті всі шляхи до знань, до культури, до керування державою. Чи дивно, що ця людина сповнена почуття власної гідності, свідомості своєї ролі та значення в боротьбі за новий лад, поваги до себе й до своїх співгромадян?

Чи показали вже наші письменники як слід цю нову рису в свідомості нашої нової людини?

Ні, не показали!

Візьміть далі таку нову рису „душі“ радянської людини, як *радянський патріотизм, почуття соціалістичної батьківщини*. Громадянин Радянського Союзу почуває себе хазяїном однієї шостої частини світу. Він бачить перетворене лице своєї батьківщини, він бачить міста й заводи, створені його руками, він оглядає безмежні простори колгоспних полів і каже:

— Все це — наше, в мене є що любити й захищати. Я ненавидів царську Москву тому, що стара Москва одягла на мене кайдани, тому, що стара Москва — це Москва катів міль-

йонів трудящих. Я ненавидів з цієї ж причини і с а ий Київ. Але тепер я люблю і те і друге, бо це наше. (Бурхливі оплески).

З ім'ям батьківщини на вустах перемагають наші інженери, техніки, робітники на заводах і шахтах Союзу, наші артисти на світових конкурсах, наші шахісти на міжнародних турнірах, наші спортсмени на стадіонах капіталістичних міст. З ім'ям батьківщини на вустах, під розгорнутими прапорами партії Леніна — Сталіна народи Радянського Союзу, якщо потрібне буде, підуть у бій і покажуть першому — ліпшому зарозумілому ворогові, на що здатні мільйони свідомих, героїчних, безмежно відданих своїй батьківщині радянських патріотів. (Бурхливі оплески).

Хіба не ясно, що тема радянського патріотизму повинна бути відбита кращими художниками слова в усій її силі й красі? Хіба не ясно, що створення книг про радянський патріотизм — справа честі письменницького колективу України?

Я ні в якій мірі не претендую на те, щоб розгортати тут перед вами всі нові риси „душі“ радянської людини. Я тільки побіжно спинився на трьох нових, безперечно нових, прекрасних почуттях — почутті творчості, почутті гідності, почутті соціалістичної батьківщини. Чи треба вам говорити про те, що „душа“ нашої радянської людини вже тепер значно багатша, яскравіша, повноцінніша і не вичерпується тільки цими трьома рисами? Почуття високої відповідальності перед соціалістичним колективом, почуття інтернаціоналізму, нове ставлення до жінки, нові взаємини між поколіннями — усе це чекає свого відображення в художній літературі.

І не тільки й не просто відображення, але й формування. У нас ще багато пережитків капіталізму в свідомості людей. Ці пережитки успішно переборюються, але вони ще є. Художня література, інженери людських душ повинні бути в передових шеренгах борців за цілковите переборення всіх цих пережитків, за формування нової, прекрасної в усіх відношеннях „душі“ громадянина соціалістичного суспільства.

СОЦІАЛІСТИЧНА ПРАВДА, ПРИНЦИПІАЛЬНІСТЬ І ЩІРИСТЬ

У зв'язку з цим я хотів би ще спинитися на типі письменника, за який ми всі з вами спільно повинні битися, на тих вимогах, які ми зараз повинні поставити до письменника і його творчості. *Щоб відобразити величезне зростання нової людини, її ідеали й прагнення, пафос її творчості, щоб показати сучасній людині її велике завтра, потрібний справді „інженер душі“. Самому письменникові повинні бути властиві кращі почуття й поривання передових людей нашої епохи.*

Які ж вимоги повинні ми зараз поставити до письменника і його творчості?

Перше і вирішальне — це висока ідейність і принципіальність у творчості. Нам не потрібні тепер загальні декларації і виступи з різних урочистих приводів. Нам не потрібно, щоб ви обов'язково відгукувалися скороспілками на кожну чергову кампанію, кожну чергову передову в газеті. Нам потрібні великі художні полотна, велика ідейно насичена художня література.

А цього не створиш, якщо сам письменник не стоїть на високому рівні ідейності й принципіальності, не має відповідного політичного кругозору. Без цього письменник не зможе зрозуміти ні зовнішніх, ні внутрішніх збудників поведінки сучасної людини. Без цього письменник не зможе проникнутися почуттями і творчим пафосом нової людини. Без цього він, письменник, в кращому разі опише факти з діяльності героя свого твору, але не зможе виявити і показати характер цього героя, його психіку, його свідомість.

Нам потрібна, подруге, соціалістична правда, щирість, як у самих творах, так і в моральному обличчі письменника. Соціалістична правда — це наша правда. Рішуча боротьба проти пристосовництва в літературі — важливіше наше завдання. Ми не можемо зараз миритися з творами, які фабрикуються за українським прислів'ям „на чиему возі сидиш, того й пісню співай“. Нам потрібна соціалістична правда, щирість у творчості.

Хіба не буває — сидиш у театрі і дивишся якусь п'єсу. Нібито все на місці: і п'ятирічка, і Дніпрогес, і Донбас, і завком є, і шкідник або куркуль показаний, і фінал нібито на користь соціалізму. І мова нібито не погана. А п'єса все ж не хвилює, фальшиво звучить, щирості не відчуваєш. Все як слід розставлено, пропорцій додержано, а не хвилює. Не щирість відчуваєш тут в автора, а розрахунок, а порою і... госпрозрахунок. (Сміх у залі).

Виходить, друга вимога, яку ми повинні поставити до письменника, — це соціалістична правда, щирість у творчості.

Робота над собою, робота над підвищенням рівня своєї загальної культури, рівня художньої майстерності — така третя вимога, яку ми повинні поставити до письменника. Жодному з письменників нема чого тепер розраховувати хоча б на найменшу знижку в питанні про якість вашої продукції.

Наш письменник не повинен бути ремісником. Не треба задовольнятися і захоплюватися легким і скороминувим успіхом. Наш письменник повинен бути справжнім художником, що прагне створювати пам'ятники нашої великої епохи для цілих поколінь.

Вам, товариші, є з кого брати приклад, є кому щодо цього наслідувати. Я маю на увазі Олексія Максимовича Горького. Ви не гірше за мене знаєте, що Олексій Максимович почав

формуватися як письменник далеко не в таких умовах, які створені для письменника у нас. Горбом своїм він висунувся на світову арену, в перший ряд світової літератури. Все багатство людської культури увібрав він у себе, переварив і критично освоїв. Широке коло інтересів. Широкий круговид. Систематична наполеглива робота над підвищенням своєї художньої майстерності. Таким і повинен бути справжній творець, справжній інженер людських душ. (Бурхливі оплески).

І, нарешті, четверте, на що я вважала за потрібне звернути вашу увагу,— це на створення справді товариських взаємин, справжнього колективізму у вашому середовищі. Я в даному разі говорю про колективізм не в розумінні бригадного методу роботи, я говорю про колективізм у взаєминах, у ставленні одного до одного, особливо до молодих ростущих кадрів.

Ви покликані формувати нову соціалістичну „душу“ нашої радянської людини. А хіба мало у ваших власних душах, у ваших взаєминах пережитків старого? Хіба не буває так: написав письменник добру п'єсу чи повість, здавалося б, радіти вам усім, адже це спільний успіх усього письменницького колективу! Так ні ж, насуплюється дехто.

Зрозуміло, ці почуття є пережиток індивідуалізму та егоїзму, мілкотравчатого самолюбства, заздрості, що ніяк не личать інженерові людських соціалістичних душ.

Справжній колективізм, справді товариські відносини у вашому середовищі—ось та четверта вимога, що її ми і ви самі повинні тепер поставити, що за неї ми всі разом повинні рішуче битися.

Коротше кажучи, письменник повинен бути справжнім борцем за здійснення найпередовіших ідеалів людства, носієм яких є наша партія на чолі з великим Сталініним. (Бурхливі оплески).

Обстановка для вашої творчості тепер винятково сприятлива. Міцним кроком, єдиним інтернаціональним фронтом літератур усіх народів України і всього Радянського Союзу боріться за справжню творчість великої радянської художньої літератури України. (Бурхливі оплески, овація, вигуки „ура“)

М А Й

На каштанах
 за домами,
 між свічками пелюстків,
 в їхнім сріблянім
 тумані
 ссальця многі
 і меткі.

Бджоли
 на роботі
 новій :
 добре око нагостри —
 в кожному човнику
 квітковім
 заблукало їх
 аж три.

Як повітря в мед пройнято
 до кружіння голови,
 значить,
 май —
 квіточне свято
 шубок
 чорно - голубих.

Значить,
 май на дружбу верне
 фабзаучів
 і щиглят,
 значить,
 з нами до майстерні
 теплі бджоли
 полетять.

Ти крізь вікна у прорізи
подивись на суету:
розжароване залізо —
це ті ж яблуні
в цвіту.
Цим же медом
дим
пройнятий
понад заходом
побрів.
Значить,
май —
весняне свято
пломенистих
прапорів.

З російської переклав
Антон Шмигельський

НАШІ ТАЙНИ

РОМАН ¹

II

ЗАСТІБНУТІ НА ВСІ ГУДЗИКИ

СТАРЕНЬКА АЛЬМА МАТЕР ПРИГОЛУБЛЮЄ НАС

Першого вересня тисяча дев'ятсот чотирнадцятого року зранку заторочив безперестанний дощ.

Це був дощ на межі літа й осені. Він був по-літньому теплий та лінивий, але й по-осінньому дрібний, дошкульний і густий. Сльота сіялася з усіх небесних сят. Цілий світ заплутався у хмарі, і вона повила його сивою й мокрою пеленою.

Ми йшли до гімназії. Канікули скінчилися. Був перший день нового навчального року.

В кожному навчальному році ми знали один прекрасний день. Саме цей, перший. Він такий яскравий, повний нових вражень і оновленого юнацького піднесення. Далі, після цього дня, один-в-один попливуть інші дні, ціла смуга—аж триста днів навчального року. І все це будуть порожні, сірі, нудні гімназичні дні. Дні Малініних і Буреніних, Глезерів і Пецольдів, Крихацьких і Бурневських, Шапошнікових і Вяльцевих. Зате цей, перший день—наш. Він такий радісний, барвистий і веселий!

Як приємно цього дня знову—після двох місяців вакацій—побачитися з старими шкільними товаришами! Скільки кожний має розповісти! Адже кожний прожив літо окремо від інших—стільки побачив, почув, розвідав до того незнаних тайн життя! Скільки треба розповісти і скільки... щиросердно прибрехати! Тільки раз на рік, цього першого дня, в загальній сірій масі гімназистів ми помічаємо один одного, відчуваємо, як ми ростемо, бачимо, як кожний з нас міниться й розвивається.

¹ Початок дивись „Червоний Шлях“, № 4, 1935 р.

А втім, цього року ми йшли до гімназії вже з іншими почуттями. Наступний рік мав бути якийсь зовсім інший. Де вже тут до гімназичної муштри, до позашкільного догляду, одиниць, нотації та безобідів! Війна! Світ став інший, і ми стали інші. Має бути якась інша і гімназія.

Дощ не вгавав. І дарма, що було ще зовсім по-літньому тепло, доводилося брати наопашки шинелі, щоб не змокнути. О в годині 15 хвилин — молебень же о 8 годині 45 хвилин — місто наповнилося сірими гімназистськими шинелями з великими нікельованими гудзиками. Гімназисти поспішали. Малеча — щоб до молебня ще побавитися в довгих коридорах гімназії. Старшокласники — щоб устигнути ще в затишному клозеті покурити з небаченими ціле літо товаришами й обмінятися втішними літніми враженнями. Наближаючись до рогу, за яким була вже гімназія, гімназисти — і малеча, і старші — скидали шинелі з плечей і одягали їх у рукава. Носити шинелі наопашки гімназістам суворо заборонялось, і ні для чого було наражатись на небезпеку. Перебігши швиденько вулицю та палісадник перед гімназією, де дощ, здавалося, падав дужчий і густіший, — гімназисти розчахували двері і вискакували з дощу до сухого, розлогого і розкішного гімназичного вестибюлю. В перший день навчального року — на молебень — та в останній його день — на річний акт — гімназистів пускали до гімназії з парадного ходу. В усі інші, звичайні будні, парадним ходом користувалися тільки два десятки вчителів. Чотири ж сотні гімназистів товпилися в тісному чорному ході та темній роздягалці в підвалі.

Але чи увійти з парадного, чи увійти з чорного ходу — однаково треба було пройти площадку коридора перед сходами на другий поверх. На склепінні над сходами висів годинник. Обабіч сходів на мармурових розкішних постаментах стояли дешевенькі гіпсові бюсти Пушкіна і Гоголя. Між ними, якраз під годинником, стояв Піль.

Піль стояв рівно, виструнчений, заклавши руки за спину. В лівій руці він тримав книжечку, в правій — олівець. Вдягнутий був він у вузькі сині штани і чорну тужурку з орлами на мідних гудзиках. Піль був лисий впень, тільки ріденьке пасомко чорного волоссячка перерізало його череп надвое, зализане від лівого вуха до правого. Підборіддя його було чисто виголене, але спід носа збігали тоненькі, як шнурочки до черевиків, чорні-чорні вусики і химерно в'юнилися довкола блідого й вузького рота. Коли Піль стояв, його права нога безперестанку дригала коліном. Вона завмирала тільки тоді, як в кінці коридору з'являвся директор — Мопс. Це було, як пульсування, як биття гімназичного серця.

Вісім років, щонайменше, вчився гімназист у гімназії. Вісім років поза стінами гімназії його, гімназистським, життям безроздільно володів Піль. Дев'ять років, щоранку, прихо-

дячи до гімназії, перше, що бачив гімназист, була постать Піля під годинником, між Пушкіним і Гоголем. Піль дригав правою ногою і покусював кінчик чорного вуса. І серце гімназиста стискалося і тремтіло як овечий хвіст. Це стояла й чатувала на його гімназистську душу *розплата*. Іван Петрович Петропович був доглядач, головний виконавець поза-шкільного догляду. За все, що накоїв гімназист учора поза гімназією,—ходив п'ять на восьму по місту, не вклонився педагогові, читав Пінкертон, курив, переодягнутий заскочив до кіна—за все, за все він матиме сьогодні відплату тут, з рук ката, з рук Піля...

Сьогодні Піль стояв на тому ж місці. Його права нога здригалася, лівий кінчик вуса був затиснутий між зубів. Гімназисти проходили повз нього—всі чотири сотні—і, на мить спиняючись, перехилялися в попереку надвое. Це був уклін Пілеві. Їх щодня діставав Піль чотириста. За невіддання уклону належало карцеру дві години. Піль відповідав на уклін коротким поморгом повік. Обличчя його було кам'яне, як і в Пушкіна та Гоголя обабіч, нога його здригалася. Його очі поковзом пробігали по гудзиках шинелі. Шинель має бути застібнута на всі гудзики. Кожний незастібнутий гудзик коштує гімназистові одну годину карцера. А леж сьогодні ще літо. В застібнутих шинелях парко. Вони ж тільки замість плащів. Крім того—війна. Все має бути якесь інше, не таке, як раніш. І гімназисти одвішують свої уклони—в шинелях, розстібнутих навстіж, і вже принаймні з розстібнутим коміром.

Нога Піля здригається, вус лізе між бліді тонкі губи, спід носа цідиться тільки три слова—три тихі, спокійні і байдужні—слова:

— Кульчицький три години... Сербин дві години... Кашин година... Теменко шість годин...

Прізвища всіх чотирьох сот гімназистів Піль знає напам'ять. За кожний незастібнутий гудзик належить одна година карцера.

Ошелешені, ми проходимо до роздягалки. Невже цьому правда? А війна? А те щось нове, що мало відтепер початися? Ми кидаємося до класу. Може, це помилка? Ні. Це правда. Це не омана. З сорока учнів вже тридцять тут. І майже всі тридцятєро дістали хто дві, хто три, а хто і всі шість—за всі шість незастібнутих гудзиків—годин. Як же це так? Піль залишив нас „без обіда“? Тих, до кого директор вже звертався „гасьпада, послужим верє, царю и отечеству“? Тих, що от уже кілька днів і ночей не виходять з військової рамп, годують солдатів, ходять біля ранених, допомагають лікарям, по лікті барбаються в гною і солдатській крові! Тих, що споміж них трое вже подалися на фронт добровольцями? За незастібнутий гудзик? Так само, як торік? Це неможливо! А як же з національною свідомістю? З патріотичним ентузіазмом? Звільненням братів слов'ян?..

Клас гув, мов кубло роздратованих джмелів.

— Хлопці!—запропонував Туровський.—Ми підемо всі до директора і заявимо йому!

Піти до директора й заявити! Марна справа! Вони ж заодно! Раз Піль так робить, значить—він має на те директору згоду. А проте, може спробувати?.. Може непорозуміння?..

— Мілорди!—резюмував Репетюк,—нам оголошено війну! Так хай живе війна!

— Хай живе війна!—відгукнувся весь клас.

Наше схвилювання було таке велике, що навіть така видатна подія нашого життя, як недавня втеча на фронт трьох товаришів, якимсь в цю хвилину відсунулася на другий план. Гімназія гомоніла й гарчала.

Нарешті, оглушне калатання розбитого дзвона сповістило про початок молебня. Вистроївшись лавами по двоє, ми рушили до церкви.

ГІМНАЗИЧНА ІСТОРІЯ

Після молебня при початку навчального року щороку процедура була така: кожний клас акуратними парами повертався до своєї класної кімнати. Там уже чекав класний наставник, тобто вихователь з педагогів, що керував саме цим класом. Класний наставник виголошував коротеньку привітальну, з приводу початку навчального року, промову і в півгодинній розмові інформував клас про програми наступного навчального року, давав розпис лекцій, список підручників, які треба придбати, і такє інше. Після цього гімназистів відпускали. З завтрашнього ранку мало початися нормальне навчання.

Але цього року було зовсім не так.

Саме тої хвилини, коли, по закінченні молебня, чергові старших класів збиралися підійти до директора для „заяви про гудзики“,—директор сам раптом вийшов на середину церкви.

— Гасьпада!—просюсюкав він.—Папрашю цетыре старсих класа отнюдь не расхадиться и висьтраиться перед храмом.

Він сюсюкав, гугнявив і шепелявив. Крім того, він був трохи недорікуватий і гундосий. В його роті був величезний, проти міри, язик і він весь час бовтався між зубів, заважаючи членороздільній мові. Коли директор гнівався і репетував—а інакше він рідко поводився й висловлювався—язик вилазив в нього між зубів і цілий фонтан слини летів просто в обличчя сердешного об'єкта гніву й репету. Директор був вже не молодий чоловік, років за п'ятдесят, і прожиті роки відзначилися на його фізіономії глибочезними зморшками згори донизу. Разом з одвислою нижньою губою та гидливо

опущеними кутками рота це й робило обличчя достоту схожим на мопса. Дебела постать з широкими грудьми, широко розведеними ногами та сутулими плечима блискуче доповнювала цю надзвичайну схожість. За все це та й за його, подібну до пса на цепу, поведінку і прозвано його таким собачим ім'ям—Мопс. А втім, його справжнє ім'я було мало чим краще. Звали його Іродіон Онісіфорович. Чудне, ніколи ніде нечуване й незбагненне ім'я. Ми вимовляли його—Ірод Семафорович. Іродом він і справді був. Не знаю—за що він так ненавидів нас, гімназистів, дітей?

Педагог старої формації вартій уваги з психологічного погляду. Хто знає, може, як встановити факти, то тридцять років тому, коли Іродіон Онісіфорович, молодий учитель, тільки но починав свою педагогічну кар'єру,—може, він не був тоді ні Іродом, ні Семафоровичем, ні Мопсом? Може, це був чистий, захоплений юнак, що вирішив присвятити себе високій справі виховання молодих поколінь—за новими, прогресивними й ліберальними методами виховання? Може, сподади про старосвітську бурсу й військові гімназії викликали на його очі сльози жалю, а в горлі спазми обурення й протесту? Може, на справу виховання нових поколінь він поніс, немов свою священну жертву, всю чулисть своєї душі, весь огонь свого серця, всю ясність свого розуму. Приніс і поклав на вівтар мракобісся чорної царської російської школи. Рік по році життя одколювало криваві скиби від ніжної жертви. За тридцять років од неї не залишилося й сліду. Від чулості, вогню і ясності. В спустошеній, порожній душі директора гімназії, як вихрам у пустелі—стало вільно гуляти гіркоті, роздратованню і зненависті... Щось трагічне й убійче було в гидкій фізіономії Мопса.

Його заява холодом стиснула наші серця. Що трапилось? Чому порушується споконвічний ритуал? Для чого ми маємо вистроїтися тут же на коридорі, перед церквою?

Можна було бачити, як півтораєста гімназистів—учні чотирьох старших класів, юнаки чотирнадцяти—двадцяти років—зблідли, як один. Тихо вийшли ми з церкви і на широкому коридорі вистроїлися в каре. Кожний клас становив одну сторону каре. До середини каре ввійшли Мопс і Вахмістр. Решта педагогів скупчилися на порозі церкви.

— Гасьпада!—вдруге почав Мопс.—Персьт божий указал на годину, в какову ми зивем...

Фарби поволі вертали на наші фізіономії. Голови підводилися і плечі випростовувалися. Хотілося зітхнути на повні груди. Адже Мопс збирався виголосити патріотичну промову з приводу війни, тільки й усього.

І справді, протягом добрих півгодини директор розгортав перед нами далекі обрії свого патріотичного світогляду. Він говорив про „возлюбленного монарха“, „христолюбивое во-

ниство“, „немецкое варварство“. Крім того, він злетів до найвищих верховин патетики, здригнувши в голосі на виразах „высокая миссия русского народа“ і „великий Мессия новой цивилизации“.

Але марні були наші сподіванки, що на цьому буде кінець. Покінчивши з патетичним вступом, Мопс перейшов до висновків — практичних і конкретних. Він сказав про те, що нині, в годину найбільшого напруження всіх національних сил, перше, чим має реагувати гімназія на великі події, це — піднесенням і зміцненням дисципліни. В перші дні після оголошення війни він, виявляється, мав вже нагоду спостерігати деякий занепад дисципліни і деякі ознаки розкладу моральності гімназистів. І він заявив, що цього він в гімназії не потерпить.

— Не потерплю! — це й були останні слова його промови. Після них він трохи відступив і його місце зайняв Вахмістр з довгим аркушем паперу в руках. Верескливим своїм тоненьким голоском кастрата кремезний інспектор оголосив список всіх тих учнів, які протягом останнього місяця вакацій були кимнебудь з педагогічного персоналу заправічені на якихось переступах проти дисципліни та гімназичної моральності. Одночасно він сповіщав і кількість годин карцеру на спокуту зазначених провин.

Найбільш поширені провини були: ходіння після сьомої вечора, перебування з особами іншої статі, неохайний зовнішній вигляд, носіння одержі недозволених зразків, як от, кольорових сорочок і сірих штанів, та поява в місцях, заборонених гімназистам для відвідування, як от, театрах, кіно, кафе, а також в залі першого класу залізничної станції без проїзного квитка. Каралися ці провини двома — чотирма годинами карцеру. Злочини вищого порядку, як от, хуліганство, куріння, — каралися карцером до шести годин, а також зменшенням балу з поведінки до чотирьох і навіть трьох.

Наша команда, дарма що ціле літо провела в місцях, мало відвідуваних педагогічним персоналом, — на футбольному полі, що було за містом на території військових казарм — заробила деякі покарання й для себе: Піркес і Туровський — по три години, Сербин і Макар — по чотири, Репетюк і Кашин — по шість, плюс чотири за поведінку. І, нарешті, Кульчицький дістав вісім годин і три бали з поведінки. Прізвища Жайворонка, Зілова і Воропаєва не були згадані.

А проте це ще було не все. Найголовніше Мопс приховав на кінець.

Коли Вахмістр закінчив читання кондуїтного списку, Мопс знову його відсторонив і вийшов наперед сам. Обличчя його зробилося лиховісне, голова пішла в плечі, нижня губа одвисла мало не на хрест святого Володимира, що теліпався в нього на горлі. Зимнім холодом війнуло по наших лавах.

Ми стояли, виструнчившись, не маючи права ні перемінити ноги, ні повести головою на зацікавленій ший. Піт стікав нам по спині, і ноги дрібно й гидко тремтіли. В очах попливли зелені й райдужні круги. Ми бачили з самої унади, що Мопс наготував нам щось страшне.

Мопс спинився з виглядом тигра перед загіпнотизованою його поглядом жертвою і — тихо, м'яко розтулив свої губи. За дві-три секунди звідтіля, з його рота, родився й очікуваний звук. Він був м'який, ласкавий, майже ніжний. М'які, ласкаві, майже ніжні тони — це були найстрашніші прийоми з Мопсового асортименту. Вони віщували якусь непоправну катастрофу для чийогось юнацького життя. Хтось мав бути вигнаний.

— Парчевський ... — ніжно промуркотів Мопс.

Тихий шелест перейшов по наших шеренгах. Тихий, але виразний. І дивно було, звідки ж він міг народитися, бо ніхто не наважувався зробити найменший рух.

Лави нашого, п'ятого, класу роздалися і наперед ступив високий, стрункий і красивий юнак. Одежа якось особливо охайно і навіть чепурно облягала його торс. Це було тіло молодого, міцного, але вповні вже сформованого чоловіка. Парчевському був уже вісімнадцятий рік. В двох чи трьох класах він затримався через незгоди з латиною і математикою. А втім, Парчевський був взагалі ферт. Він знався з контрабандистами, різався в „очко“, мав гроші і любив гульнути. Він зробив два кроки наперед і спинився. Він був блідий, але жодна риса в його обличчі не тремтіла.

Мопс якийсь час з насолодою розглядав свою жертву. Він смакував свою над нею могутність. Переситившись, він одвів очі набік і знову відвалив свою губу.

— Грачівський! — прогугнявив він з нотками закоханості в голосі.

Лави нашого класу роздалися вдруге і з них вийшла наперед друга жертва. Це був теж високий, але навдивовижу неукладистий та якийсь ненатуральний юнак. Він мав коротенький, немов обрубаний, тулуб та довгезелні тонкі ноги й руки. Його батько був ремонтний майстер.

Мопс витримав свої дві хвилини, милуючися з жертви. З його очей просто сочилася ніжність, любов і батьківська теплота. Тільки саме в такі хвилини ці почуття зринали в його невеличких зеленкуватих очах під навислим зморщеним чолом. Нарешті, він одвернувся по нову жертву.

— Польовик! — зойкнув він оскаженіло, і ми зрозуміли, що Польовик був третій і останній.

З лав шостого класу вийшов присадкуватий, огрядний хлопчина, виразного селянського походження. Йому, як і Грачівському, було сімнадцять років.

Одну секунду Мопс озирає їх з ніг до голови зажерливими, налитими кров'ю очима. Потім губи його розтулилися і з чор-

ного провалля його величезного рота, з його товстелезного язика, разом із жмутом запіненої слини — на трьох білих, як крейда, юнаків полетіли страшні слова прокльону і лайки: — Мерзавці! Негодяї! Сволочь! Вон!

Монс простяг руку з випростаним указовим перстом. Наше каре роздалося, утворивши неширокий прохід по коридору. Парчевський, Грачівський і Польовик посиніли, колихнулися на місці і тихо рушили. Немов сомнамбули, з поглядами нерухомими, невидючими й потойбічними, вони пройшли через прохід в каре, між плечей своїх товаришів, що вже, від цієї секунди, перестали бути їхніми товаришами. І вони пішли по коридору — через весь довжелезний, нескінченний коридор до сходів в кінці, що вели на перший поверх, до виходу. Ноги їхні були якісь розслаблені, не пружні й підгиналися. Ноги були мов ватяні. Їхні постаті віддалялися, губили виразність опуклих ліній, втрачали рельєфи і поступово ставали лише темними силуетами на фоні блілого неба за вікном. Потім силуети пішли вниз по сходах. Зникли ноги, потім по пояс, потім по плечі, нарешті й голова. Вони немов пішли в землю.

Лиш тоді директор опустив свою руку. Він обернувся до нас і зарепетував:

— Так будет с каздым преступником! Марс по местам! Тихо ми розійшлися по класах. Тихо розсілися по місцях.

Парчевського, Грачівського та Польовика було вигнано з вовчим білетом. Тобто — без права вступу до будьякої іншої середньої школи. Вигнано, отже — на все життя.

Про причини, за що їх вигнали, ми довідалися вже від нашого класного наставника. Про них хтось сказав, що вони були п'яні на недавньому патріотичному балі. Федір Євгенович Мерцальський, наш молодий математик і класний наставник, розповідаючи, червонів і хмурився. Вся ця історія „з підвищенням дисципліни“ і особливо оце вигнання вразили його не менше від нас. Він був з молодшого покоління педагогів, сам нещодавно закінчив університет і всяке вигнання, тим паче з вовчим білетом, вважав за непоправний злочин. І от йому, членові педагогічної ради, довелося самому стати учасником цього злочину. Він червонів, хмурився й відвертався.

Федір Євгенович поінформував нас також, що будинок нашої гімназії реквізують під військовий госпіталь і наша гімназія переходить через три дні на другу зміну в приміщення жіночої гімназії, а далі, очевидно, буде евакуйована в глиб Росії. За інших умов це повідомлення викликало б ціле заворушення в нашому запліснявілому гімназичному житті. Але сьогодні ми на нього майже не реагували.

Спішно покінчивши з своїми обов'язками, схвилюваний Федір Євгенович відпустив нас.

Увечері ми зібралися у Піркеса.

Квартира Шаї Піркеса мала особливі вигоди для наших конспіративних зібрань — після сьомої години вечора.

Поперше, Шая жив сам. І без батьків, і не на учнівській квартирі. Він жив у родичів. Таким чином, його квартира була вільна і від батьківського, і від позашкільного нагляду. Піль не мав права заходити до неї, раз родичі відповідали за учня, як батьки. Але Шаїни „родичі“ були фіктивні. Це були звичайні однофамільці, яких так багато буває серед євреїв. Отже, до Шаї їм не було ніякого діла. Але через те, що були вони люди в місті дуже шановані (вони мали великий колоніальний магазин, і начальство гімназичне завжди брало в ньому набір, „на книжку“), то на них не падало й найменшої підозри гімназичного начальства.

Подруге, сама позиція Піркесової квартири була надзвичайно вигідна. З вулиці було абсолютно неможливо простежити, чи заходив хто до Шаї. Шаїна кімната містилася в глибині двору, в кінці довгого коридору. Але ходів до неї було аж три: через двір з вулиці, через отой колоніальний магазин, і через вікно, що виходило на задвірки, до сусідньої асенізаційної команди. Колоніальний магазин був відкритий до одинадцятої, а в двір асенізаційної команди ні Піль, ні Вахмістр не наважувалися заходити. Отже, після одинадцятої ми розходилися від Шаї саме цим шляхом.

Нарешті, будинок, в якому була Шаїна квартира, стояв на центральній вулиці. А, як відомо, найкращі місця для схованки — це місця найбільш залюднені. Отже, Шаїна кімната була блискуча конспіративна квартира. Це була неприступна фортеця.

Але не це навіть було головною причиною наших збіговиськ у Шаї Піркеса. Шая Піркес взагалі був „душею“ нашої компанії. Він причаровував нас особливостями своєї натури, свого побуту, всього свого життя.

Шаї Піркесові було шістнадцять років. Це був трохи великий вік для п'ятого класу, але затримався Шая не через неуспіхи. Шая був талановитий, здібний і освічений юнак. Затримався Шая через процентну норму. Він не мав грошей, щоб заплатити хабаря, і мусив перед вступом до гімназії чекати кілька років, поки для нього звільниться випадкова єврейська вакансія. Коли така звільнилася в молодшому класі, Шая, не роздумуючи, вхопився за неї. Шая Піркес був сирота. Його батька замучено під час кишинівського погрому 1903 року. Батько був швець, мати робила на картонажній фабриці. На всьому світі у Шаї залишився єдиний родич, рідний брат Герш. Вони вдвох втекли з Кишинева до Одеси.

Ніякого майна Шая з Гершем не мали. Після погрому їх

безкоштовно виховувано якийсь час у хедері. Пізніше Герш попав на якусь єврейську стипендію до Одеської музикальної школи. За участь в якійсь демонстрації Герша з стипендії внято. Він жив з лекцій. Від своїх мізерних заробітків він віддавав частину на виховання Шаї. Коли Шаї пощастило таки вступити до гімназії, він також почав заробляти лекціями. От уже три роки — з третього класу — Шая жив самостійно, сам утримуючи себе і сам виплачуючи гроші за право навчання. Герш інколи приїздив з Одеси і привозив Шаї подарунок — одеський, від самої Фіри Блувштейн, гоменташ! ¹

Самостійність та „цілковита дорослість“ Шаїного життя надзвичайно імпонували нам. Шая був один з найавторитетніших гімназистів на цілу гімназію, навіть у старших класах. Його популярність була тим більша, що був з нього хлопець надзвичайно товариський, компанійської вдачі, веселий, життєрадісний та щирий. В Шаїній кімнаті з ранку до вечора товклися товариші. Вранці тут відсиджувалися втікачі від лекцій, екстемпорале та письмових відповідей. Від обіду до пізньої ночі тут завжди хтось був, хтось приходив і хтось виходив. Нерідко хтось залишався й ночувати на проваленому „верблюді“ в кутку. Шаїна кімната була три сажні на чотири. В ній стояло Шаїне ліжко, канапа „верблюд“ напроти, стіл і один стілець. На стіні висіла карта всесвіту, портрет Шаїної матері і в чорному сап'яновому футлярі — скрипка. Шая Піркес, як і його старший брат Герш, був скрипач.

Але Шая Піркес був надзвичайний скрипач.

І, може, саме їй — своїй надзвичайній скрипці — найбільше мав завдячувати за свою популярність Шая Піркес...

Першим того вечора прийшов до Піркеса Макар. Ніколи незнайома кімната була порожня. Шая ще не повертався з лекцій. Їх він мав три і всі в різних кінцях міста. Макар вийняв з кишені книжку і повалився на ліжко. Це був Дарвін, зложений випуском Шерлока Холмса.

А втім, зачитатися Макарові не дали. Незабаром з'явилися Сербин, Туровський і Репетюк.

Настрій був пригнічений. Друзі розмістилися по двоє на ліжку та верблюді і, лежачи, мовчки курили. Невеселі думки бродили в юнацьких головах.

Після місяця високого нервового і психічного піднесення це був перший день раптового і цілковитого занепаду. З верховин захоплення та ентузіазму — в безодню депресії та іпохондрії. З радощів невиразних передчуттів, хвилюючих сподівань та гарячої віри — в провалля зневіри, безнадійності та одчаю, як у холодну воду. Ні, гірше — холодна вода свіжить, бадьорить, а тут якраз навпаки.

¹ Традиційний трикутний пиріжок з маком, що пекли релігійні євреї на свято „Пурім“.

— Ех! — хруснув пальцями Туровський. — Не хочеться й жити!..

Йому ніхто не відповів. Жити, справді, не хотілося.

Туровський гірко всміхнувся. От вона — віра в себе! Ха! Прагнення діяльності! Особистої і громадської! Покрутилися три дні біля ранених, погодували їх з ложки, допомогли випорожнитися і вже — увірували в свою громадську дорослість та рівність! Ха! Самоповага навіть якась з'явилася. Йй - право! Патріоти!.. Туровський плюнув через плече на підлогу.

Справді, якого ми встругнули дурня! Чомусь уявити собі, що з війною має прийти до нас якась вільність та незалежність! Поперше, якщо вільність та незалежність взагалі мають прийти, то, звісно, не для нас. Бо ми ще зовсім не дорослі — малюки. Гімназисти! Карандаші! Подруге, — чому це з війною мав би закінчитися наш солдафонський, єзуїтський режим Кассо? Навпаки! Це ясно. Він має ще більше поглибитися. Він має зробитися ще суворіший. Чудаки! Зібратися до Мопса з делегацією з приводу гудзиків! Ой, ідіоти! Гімназист мусить бути застібнутий на всі гудзики. І на лобі в нього мусить бути герб. На дванадцять гудзиків мусить бути застібнута його юнацька душа, срібним гербом запечатаний його юнацький розум...

Туровський знову сплюнув:

— Я більше на військову рампу доглядати ранених не піду...

Макар одірвав очі від Дарвіна і мрійно звів їх до стелі. Піркесова кімнатка була мікроскопічна, але стеля в ній була високо. Через малі розміри вона здавалася ще вищою. Денне світло падало на неї тільки розсіяним відблиском і неохоче освітлювало химерні візерунки цвілі та павутіння по кутках. Макар тихо зітхнув:

— Мопса, — сказав він, — треба б колись провчити.

— Як же ти його провчиш? — глузливо відгукнувся Сербин і навіть звівся на лікоть. — Га?

— Не знаю! — вдруге зітхнув Макар і розгорнув Шерлока Холмса.

Двері розчинилися і з'явилися Кашин і Теменко. Вони принесли новини. Парчевський, не заходячи додому, сів на поїзд і поїхав до Києва. Там у нього жив брат. З своїм свідомством за чотири класи він вирішив вступити до армії, вольнопором другого розряду.

— Молодця! — привітали ми всі таке вирішення Парчевського. — Цей не пропаде!

Всі заворушилися й пожвавішали. Туровський аж підскочив.

— Я б на його місті, тільки б надів військового мундира, зразу прийшов би до Мопса і мордюку б йому розбив!

Макар виринув із Шерлока Холмса і знову замріяно поглянув у стелю:

— Добре Парчевському. Йому вже вісімнадцять років!
Дрібненьке, але дошкульне жальце заздрощів вкололо кожного з нас. Справді ж, Парчевському вісімнадцять років. Він уже дорослий. Він може йти на війну.

— А як же Грачівський і Польовик?

У Кашина були вичерпні інформації:

— Польовик повертається на село. А Грачівського хтось обіцяв улаштувати конторником у депо.

Нам було дуже шкода наших товаришів. Але водночас почували ми і якусь дивну гордість, якусь дурну пиху — що от, мовляв, і серед нас є такі, що вигнані з вовчими білетами! Адже так цікаво про це розповісти комусь із знайомих. Особливо — гімназисткам. Це ж підніме наш престиж в їхніх очах!

Вирішення Парчевського йти до армії викликало асоціації про інших наших „вояк“.

— Що чути про Жайворонка, Воропаєва та Зілова?

— Нічого.

— Молодця хлоп'ята! Принаймні, ніякий Мопс тепер не може знущатися з них. А, може, вони були вже навіть у бою? Адже Воропаєву вже шістнадцять. А Зілов, дарма що йому тільки чотирнадцять, такий здоровий, що зійде й за двадцятирічного. Правда, от Жайворонок...

І ми вибухли реготом, уявивши собі мікроскопічного Ваську Жайворонка у військовій одежі, з гвинтівкою.

— Слухайте, Теменко! — озвався Репетюк. — Як же це так трапилося, що Воропаєв поїхав, а ви залишилися? Ви ж такі нерозлучні друзі, мілорд?

Теменко почервонів, завовтузився на стільці, де він сидів, відкашлявся, але, як завжди, нічого й не сказав, тільки ще дужче почервонів. Втеча, справді, була несподівана і для нього.

Біла дев'ятої з'явився після лекцій і сам Піркес.

— О! — скрикнув він з такими інтонаціями, немовби й справді ніяк не сподівався побачити нас усіх. — „Друзья, под бурей ревущие!“ Га-га!

„Друзья, под бурей ревущие“ — так прозвав Піркес наші збіговиська в нього.

Піркес хрипло засміявся і одкинув волосся назад. Це була його манера. Він засміявся коротким, не то хриплим, не то горловим сміхом, подібним до воронячого крикання. Волосся в нього було рівне й довге, розчісане на боковий проділ. Це густе, чорне волосся завдавало Піркесові чимало прикростей. Борода й вуси почали рости в нього мало не з дванадцяти років. За тиждень борода відростала на цілий сантиметр. Він не встигав голитися і майже щотижня відсиджував по три години за „ношение усов и бороды“. Постапу Піркес мав струнку, але трохи „розгвинчену“ — ідучи, він хитався, розкидав руками й загібав ногами. Плечі його в цей час випику-

вали майже повне півколо. Зросту Піркес був цілком „голікерського“.

Не діставши ніякої відповіді на своє привітання, хазяїн скинув шинель і, за браком іншого місця, сів на стіл. Голову він звів на груди і похмуро втупився очима в долівку.

— Ненавиджу!—пробурмотів він.

Так з добрих п'ятнадцять хвилин тривала мовчанка. Похмура і гірка мовчанка. Чорні думи кволо ворушилися в юнацьких головах.

Потім Піркес раптом зіскочив на підлогу і підійшов до стіни. Він зняв сап'яновий футляр, розкрив його і обережно й любовно вийняв із нього скрипку. Ми заворушилися. Піркес гратиме! Взагалі Шая не любив грати при людях. Даремно було про це його просити. Він грав тільки насамоті. Але інколи він брав скрипку і грав при всіх. Це траплялося з Шаєю в хвилини особливих душевних зворушень. Це значило, що Шая цілком занурився в себе, „заліз у пляшку“, і відчуває себе зовсім „насамоті“. Він володів цим оригінальним і заavidним умінням — бути „насамоті“ серед людей, серед гамору і шарварку.

А втім, і на цей раз нам не довелося почути Шаїну гру. Вікно раптом розчахнулося і знадвору до кімнати ввалився Бронька Кульчицький. Шаїне бажання сполохане, здобута довгим мовчанням „самотність“ втрачена. З помітним жалкуванням Шая поклав скрипку назад і повісив футляр на стіну.

Вигляд Кульчицького, проте, свідчив, що він зараз пережив щось і з'явився з якимсь цікавим повідомленням. Шинель була на ньому розстібнута, волосся злипло від поту, в руках він тримав великий велосипедний ацетиленовий ліхтар. Він спинився на порозі, притримуючи серце. Ми підвелися зацікавлені.

— Що вам, мілорд?—запитав Репетюк.

Кульчицький поставив ліхтар і гелпнувся на ліжко.

— Ой, дайте мені льоду!—Він ламався завжди, навіть у найширіші свої хвилини.—Ой, був понт!

Одначе, це було сказано так, що ми зразу зрозуміли, що дійсно трапився якийсь „понт“. Затинаючися, кривляючися, з недоречними приказками і дурним ламанням мови, пересипаючи її своїми, вигаданими, незрозумілими словами, Кульчицький розповів, що з ним трапилося.

А трапилося ось що. Після сьогоднішнього цілоденного дощу місто вкрилося цілими озерами калюж. Вирушаючи в свою нічну мандрівку, Кульчицький вирішив захопити з собою ліхтар. Він мав іти найбруднішими вуличками околиці, щоб не потрапити на очі Пілеві або Вахмістрові, що в ці години саме никали по темних закутках, полюючи за порушниками гімназичних правил. І от, вже перейшовши залізничну

колію, що перетинала наше місто надвое,—Кульчицький раптом, ніс до носа, зіткнувся з самим Мопсом...

Це повідомлення було таке страшне, що нас ударило морозом і кинуло жаром по спині. Ми позводилися і обступили Кульчицького.

— Ну, ну?

— Я пізнав його вже по ліхтарю.

„Пізнати Мопса по ліхтарю“ на нашому гімназичному діалекті означало помітити його тільки тоді, як тікати було вже пізно. Справа в тому, що сам Мопс виходив на полювання рідко, і тільки в темні ночі, або поки місяць ще не зійшов. Його мисливською зброєю був кишеньковий електричний ліхтарик. Запримітивши поночі якусь підозрілу постать, що скидалася на гімназиста, Мопс тихо наближався і за два кроки враз стріляв променем ліхтарика просто в обличчя підозрілій особи. Так було і цього разу. В темній постаті, що підкрадалася до нього, Кульчицький з жахом пізнав Мопса.

Тікати не було куди і було вже пізно—з обох боків були високі паркани, а до Мопса два кроки. Кульчицький став, почувачи, що зараз знепритомніє. В руках у нього теліпався пригашений ацетиленовий ліхтар—Кульчицький щойно прикрив заслонкою його лінзу. Виходу не було. Ще дві секунди, Мопс його пізнає і життя Кульчицького—край. Бож тільки вранці йому оголошено три з поведінки. Разом з новою провинною його виженуть із гімназії. Чи не з вовчим білетом? І от, тієї секунди, коли ще не родилося проміння з Мопсового ліхтаря, а Кульчицький вже відчув, як Мопсів палець ковзнув по дещу ліхтарика до кнопки—тієї ж секунди Кульчицький раптом відкинув заслонку свого ліхтаря. Обидва промені спалахнули водночас.

Але світло від ацетиленової форсунки було значно дужче, ніж кволе проміння потайної лампочки. Директор став перед Кульчицьким в усій своїй красі, а сам Кульчицький зостався невидимий для Мопса.

Це Кульчицький збагнув тієї ж секунди і з своєї переваги скористав несподіваним способом.

— Що за сволоч така лізе з світлом до чужої морди?—загорлав він.

— Бросьте фонарь!—засичав, захлинаючись, директор.

— Сам брось, а то я зараз тобі в морду дам!

І, довго не думавши, з прокльонами та нецензурною лайкою, Кульчицький вибив з рук Мопса його ліхтарик.

— Гарадавай!—зарепетував Мопс.

На сусідній вулиці сполохано відгукнувся сюрчок нічного сторожа. Тоді Кульчицький побіг навтьоки. Прикриваючись промінням свого ліхтаря як панцирем, він відступив кілька кроків, а потім пустився щосили...

Ми стояли зовсім ошелешені. Розповідь Кульчицького при-

голомшила нас. Випадок був зовсім нечуваний. Мопсові кинуту в лице, що він сволоч, його вилаяно останніми словами, в нього вибито з рук ліхтар. Господи, як він може за це поквитатися! Вигнати з гімназії? Вовчий білет? Ні. Це мало. Він засадить у тюрму!

— Ти певний, що він тебе не впізнав?

— Питаєшся! Епсенбібілі!— заламався Кульчицький. — Я ходу, а він тільки „гарадавой, гарадавой, дерзите, ловице, остановицесь!“ А як же,— приходь завтра, з мішком—я тобі стану!

— Молодця, Бронька!—резюмував Кашин.— Принаймні хоч за бідних хлопців помстився. Хай тепер знає клятий Мопс.

Одначе Піркес зразу ж висловив зовсім протилежну думку.

— А я гадаю, хлопці, все це дуже по-дурному вийшло!

— Я згодний з Піркесом,—відгукнувся й Репетюк.—Тепер Мопс зробиться ще лютіший.

— І взагалі,—підтримав їх Туровський,— лайкою і хуліганством нікому нічого не доведеш. Як на мене, то все це просто свинство!

Спалахнула суперечка і сварка. За Кульчицького вступилися Кашин, Сербин і Макар. Мопса ж просто в очі вилаяно сволоччю! Це ж така розкіш.

Кульчицький блаженно посміхався. Він вже уявляв собі, як завтра загримить його слава по цілій гімназії, від першого до восьмого класу.

В самісінький розпал суперечки, коли, позирившись, ми сіпали один одного за петельки і в кімнаті завис страшний шарварок, двері раптом відчинились і на порозі з'явився Грачівський.

Поява Грачівського була зовсім несподівана. Досі він ніколи не заходив до Піркеса. Компанія Парчевського, до якої належав Грачівський, вважала нас за малюків і трималася осторонь нас. Вони більше товаришували з старшокласниками.

Грачівський розчинив двері і нерішуче зупинився на порозі. Ми всі замовкли. Піркес поспішив йому назустріч.

— Заходь, Грачівський, заходь! От здорово, що прийшов!— ляснув він його по плечах.

Ми з зацікавленням і співчуттям зазирали Грачівському в обличчя. Кожен хотів виказати бідному хлопцеві свою прихильність і дружні почуття.

— Ну? Як? Нічого! Що надумав? Як батьки? Кажуть, на залізницю поступаєш?

Грачівський був трохи блідий, але загалом наче спокійний. Він соромливо м'яв кашкета й покусював губи.

— Ви пробачте мені, Піркес,—уклонився він.— Я раніше до вас ніколи не заходив, але розумієте... мені нікуди подітися... Я не можу піти додому... батько мене вб'є, а мати...

помре... у неї, знаєте, хвороба серця... Ви дозволите мені сьогодні у вас переночувати?

— Ну, що за питання! — засміявся своїм горловим сміхом Піркес. — Ви можете жити тут до вашого повноліття!

Грачівський скинув шивель і заходив по кімнати, потираючи руки і кулячися від холоду, дарма, що в трьох куточних сажнях Піркесової кімнати стояла страшенна задуха і жарота. На лівому виску його невпинно тіпався живчик. Ми всі мовчали. Було незручно приставати до Грачівського а запитаннями. Ми закурили і хмари тютюнового диму забилилися вгору, до високої стелі — полохаючи там тіні і коливачучи хаші павутиння. Мовчанка тривала так кілька хвилин.

Раптом Піркес встав і підійшов до стіни. Він зняв футляр і вийняв скрипку. Лице в нього пашіло, руки злегка тремтіли. Бажання грати сьогодні вже друге захопило Шаю. Він спинився серед кімнати і торкнув струни пальцем. Напружений, тремтливий звук родився спід пальця. Невидючим, „самітним“ поглядом Шая заблукав по стінах і по наших лицях. Нарешті він піймав якусь точку на стіні. Прикипівши до цієї точки очима, Шая тихо перебирав струни, настроюючи скрипку. Ми принишкли.

КОЛ - НІДРЕ

Шая змахнув смичком, взяв акорд, подумав якусь мить і, нарешті, заграє. Тужні і ревні звуки зринули спід Шаїного смичка.

Шая ніколи не говорив, що він грає. Прекрасний, зворушливий репертуар Шаї здебільшого так і зостався для нас безіменним, проте сповненим найщиріших хвилювань. Ми не знали — добре чи погано з погляду техніки, контрапункта та інших техномузичних таємниць виконував свої п'єси Шая. Наша музична освіта обмежувалася лекціями співів у двох перших класах гімназії. Але ми знали, що Шая грав геніально, бо споміж нас не було жодного, кого б Шаїна музика не зворушила до сліз. Вона зворушувала навіть манірне й перекривлене серце Броньки Кульчицького.

Музичний настрій Шаїн був смуток. Веселі, радісні ноти рідко бриніли спід Шаїного смичка. Танцювальних мотивів він майже не знав. Зате його ліричний репертуар був невичерпний.

Шая грав, стоячи серед кімнати. Він фіксував зір на якійсь йому одному видимій точці. Здавалося, між ним, його очима та цією точкою утворювалася якась чисто матеріальна сув'язь, якась нитка, якась жила, що зв'язувала Шаїні очі з чимсь, невидимим для всіх, але дуже виразним для Шаї — там, у тій точці. Голову Шая низько схилив, і довге, рівне волосся спадало йому на лице. Інколи Шая змахував головою

волосся його, злетівши вгору, знову спало на лоб. Граючи, Шая хитався всім своїм розгвинченим тілом. Він перехилився зліва направо, він переламувався наперед, він одкидався назад. Його плечі то здіймалися, то падали. З такою „манерою“ грати Шаю не пустили б виступити на якомусь великопанському концерті. Але ми відчували за розгвинченим Шаїним тілом якусь незвичайну страсть, якийсь високопатетичний екстаз — любові й ненависті — і всі скрипачі, яких нам доводилося пізніше бачити, виглядали для нас сухими, дерев'яними манекенами, холодними кам'яними бабами...

Шаїна скрипка журно підспівує, тихо хлипає і захлинається рясними печальними сльозами. Тужним голосом співає вона і кличе кудись і сумно обіцяє там щось невідоме, незрозуміле і таємниче. З молитовним, трагічним пафосом вона несе свої обіцянки туди, на найвищі верхів'я спокуси. Вона манить, вона вабить, вона причаровує. І вона захоплює... І враз спокуслива пісня уривається, скрипка зойкає з одчаєм, і все падає вниз, стрімголов — у прірву, в безодню. Голос никне і зникає... Але — тільки на мить. Мить — і голос знову бринить. Він побивається гірко, тужить горесно і скиглить розбито. Він бідкається і голосить. Він нарікає на свою безталанну долю...

Але тут настає друга катастрофа. Помахи смичка раптом міняються. З дрібних і пошарпаних вони враз змінюються на широкі, сильні, просторі і розтяжні. Кожний помах смичка креслить величезні півкола, він валить перепони, він руйнує перешкоди, він стирає межі, він обіймає півсвіту. Великий — величезний і неосяжний — світ зринає тоді спід Шаїного смичка перед наші очі. Такий виразний, такий рельєфний, такий зрозумілий і близький. Такий — бачений... Але мить — і це все зникло, розсипалося й розметалося. Недобачене, неосягнуте і навіть незапам'ятоване...

Що це було? Світ? Життя? Смерть? Безмежність? Невідомо.

Це було все, але це було й ніщо. Це була тайна.

Втім, ми знали, що Шая грає тільки про себе і про нас. Ми знали — то бриніли й ридали не струни, а ми, Парчевський, Грачівський, Польовик, сам Шая — кожний з нас. Смичок співав тонко і лунко також про нас. Про вовчі білети, про Мопсову жорстокість, про наші юнацькі болі і кривди...

Музика будила в нас емоції нові й дорослі. Музика для неповнолітніх — передчасне досягання. Вона підносить, вона гріє серце, але вона холодить ум.

Шаїна скрипка будила в нас почуття невиразні й незбагненні. Почуття, до яких ми тяглися всіма нашими істотами, але саме яких не могли собі уявити. Музика ще не родила в нас конкретних образів, мрій та думок. Ми не знали навіть — радісний акорд чи сумний. З нас було досить, що він зворушливий. Шаїна музика проймала нас до глибин — не-

відомо яких. Вона хвилювала нас — не знати чим. Вона торкала нас — не знати як. Вона запліднювала і народжувала нас — не знати що...

Піркес скінчив. Вія одірвав востаннє смичок від грифа і опустив руку вниз. Ми мовчали — зворушені, збуджені і стурбовані.

— Кол-Нідре... — сказав Піркес тихо. — Пісня єврейської печалі... Ненавиджу! — закінчив він несподівано, сердито стукнувши віком скрипкового футляра.

Назва музичного твору була для нас порожнім звуком, і ми не звернули на неї ніякої уваги. „Друзья, под бурей ревущие“ перебували в душевному стані розслабленому й розвільненому. Музика розпалила наші бажання, але й розламала нашу волю. Вона стала останнім, зламним акордом хвилюючого й важкого пережитого дня.

Мовчки ми почали розходитися. Кульчицький і Сербин вийшли через магазин. Репетюк, Макар, Теменко і Кашин — через двір. Туровський виплигнув через вікно. Йому путь лежала через асенізаційний обоз.

Піркес з Грачівським zostалися вдвох. Грачівському був приділений верблюд. Він скинув тужурку й накрився шинеллю. З Шаїного кутка вже шелестів рівний, глибоких подих. Стомлений Шая вже спав. Грачівський вийняв цигарку й закурив. Його сухі, запалені очі невідривно дивилися на червоний вогник цигарки. Він курих жадібно і сквапно. Коли докурив цигарку, його очі zostалися зведені й напружені, немов прикипіли до тої ж точки. Вони пронизували темноту, немов мусили там, крізь неї, неодмінно щось побачити. Але нічого не було видно. Темнота була чорна й порожня. Як чорний та порожній мав настати для Грачівського його завтрашній день.

А — післязавтрашній? А — все дальше життя?

В сімнадцять років неможливо побачити в темноті ночі своє майбутнє життя. Грачівський не міг уявити собі свій завтрашній день. Він був неуявлений. До ранку він не заснув...

В Броньки Кульчицького, Сербиногого сусіда, були ще якісь нічні справи в місті, і Сербин рушив додому сам. Він жив по той бік залізничної колії і шлях його лежав через широкий насип з мереживом привокзальних колій, залитих яскравим електричним світлом. Тут видко було в усі боки на півкілометра. Це було і погано, і добре. Найменший небезпечний крок — і можна потрапити на очі Вахмістрові чи Пілеві. Але дійшлий гімназьор цього не припускав. Він мусив уміти вгледіти Піля чи Вахмістра до того, як вони його побачать.

Цілу широчінь привокзальних колій Сербин проминув цілком щасливо. Він обійшов будівлі депа, що стугоніли напруженим, робочим нічним життям і світили безліччю невеличких заграгованих вікон. Потім він завернув до вугільної

естакади і вийшов на закордонну, румуно-австрійську, лінію. Після електричного дня привокзальних колій та робочого напруження й гамору депо тут була зразу темна, спокійна, глупа ніч. Самітний паровоз маневрував якийсь час віддала, але й він хутко зник за рогом муру матеріального складу. Рідкі й сліпенькі колійні ліхтарі блимали дрібними зеленавими світляками, не даючи світла далі, як на два кроки від себе. Далеко, під першою кілометровою будкою, неприродно високо в небі горіла яскрава червона цятка закритого семафора.

Сербин звернув за валку порожніх класних вагонів і зійшов з колії на приколійну стежку. Тут за довгими чорними силуетами великих пульманів було ще самітніше, ще темніше. Зате просто в вічі вдарив Сербину зеленавий, мертвий кругляк повного місяця, на сході.

Дощ перестав вже кілька годин. Небо очистилось, і на ньому не затрималося й жодної хмаринки. Воно було глибокосине й трохи зеленкувате від місяця. Воно дихало широким спокоєм, далекою прозорістю і ледь холоднуватою післядошовою вільготою. Розкішна південна серпнева ніч! Вона немов дзвенить ніжним, м'яким, високим, аж нечутним для вуха, голосом скрипкової струни.

Сербин спинився й замилювався. Він вдихнув повні легені цілющого й запашного нічного повітря, роздмив груди і розвів плечі, аж затріщали кістки. Тіло Сербина ще не вийшло з стадії дитячої незграбності, але плечі він мав широкі і груди міцні. Це був наслідок багаторічної гімнастики й спорту. Сербин потягся, хруснув суглобами і з насолодою відчув своє юне, пружне й рухливе тіло. Ах, як хороше й привабливо жити!

Швидким оком кинув Сербин довкола, скільки сягав зір. В зеленавій і мрійній прозорості місячної ночі він бачив світ, який обступив його з усіх боків. Ось він — авангард цього величезного, таємничого і незнаного світу. Ось — зелені кучугури подовжколіїних садів із загадковими тінями й мото-рошними затінками. От — темносиві смуги полів за околицею, такі невиразні й такі мерехтливі. Он — чорна контурна смуга лісу на західному обрії, похмура, загрозлива й страшна. Все це видно з насипу. А там, позаду, звідки щойно прийшов Сербин, де він щойно був? І там така ж невиразність, неясність, туманність.

Глухі відлунки з депа, якесь заглушене шорхання від вокзалу, шипіння пари з далеких відливів, рідкий паровозний гудок. Он різкий, юрткий і дошкульний. То рманевогий „Ове“. Ось глухий, сильний, заклопотаний і стурбований. Це вантажний „Щ“. А от багатоголосий, музичний, тремтливий та хвильний. Від його акорду і вібрацій завмирає серце і так холодне-холодне в грудях. Він манить, він обіцяє, він причаро-

вуг. Далекі краї, невідомі пристрасті, могутні стихії. Величезна тайна! То кур'єрський „С“.

В грудях Сербина тремтіло й захлиналися. Ах, як манить ота таємнича далечінь горизонту, як ваблять ці невиразності тіней! Як підносить ця прозорість і неосяжність насиченого місяцем і пахощами простору! Як хвилюють оці, повні неарозумілих, але звабних і спокусливих обіцянок, приглушені, напівзатоплені, але якісь такі значущі й проймальні, звуки ночі! Як забиває дух! Як стискає в підгорлі! Як колотиться серце! Яке прекрасне й надзвичайне життя в майбутньому! Яке велике й непережитне! Яке загадкове й нерозгадне! Щось надзвичайне чекає Сербина. Що? Невідомо. Але неодмінно чекає. Неодмінно надзвичайне.

Скільки обіцяє, як манить місячна ніч на п'ятнадцятому році життя!..

Від повноти почувань, бажань та відчуттів у Сербина мало не закрутилася голова.

Але йому не пощастило пережити їх до краю. Зненацька якийсь тихий звук народився за десять кроків. Немов рипнула жужелиця під чиеюсь обережною підошвою. Сербин здригнув. Його погляд сторожко метнувся вбік.

Тієї ж секунди Сербин відплигнув назад, в тінь від вагона, і, метко обернувшись, кинувся втікати. За десять кроків від нього в тіні вагонів тихо підкрадалася невиразна, темна постать. Злодій? Бандит? Ні—Піль.

Побачивши, що засипався, Піль вискочив на освітлене місце.

— Стійте!—загорлав він.—Стійте! Я вас пізнав! Стійте!.. ский!.. чук!.. енко.. ов!

Піль свято вірив, що, коли б одне з цих закінчень відповідало прізвищеві втікача, то втікач-гімназист був би такий дурний, що спинився. Сербин—прізвище якого до того ж закінчувалося на „ин“—тільки припустив дужче. Піль постояв одну секунду, зміряв на око відстань і, змахнувши своєю палицею, раптом понісся навздогін.

— Стійте!—репетував він.—Я все одно вас записав!

Погоня тривала хвилин зо дві, Сербин перебіг насип, Піль за ним. Сербин, пригнувшись, пірнув під вагон, Піль, не задумавшись, зробив те ж саме. Гоні-перегони, як і всякий спорт, розпалювали. Сербин скотився котком з насипу, Піль завагався тільки на мить і скочив на місток. Змахнувши руками, він з двосажневої височини сплигнув просто на стежку, що бігла під насипом. Сербин саме озирнувся і бачив, як його тіло зметнулося вгору і на мить немовби застигло на фоні залитого місячним сяйвом неба. Ноги Піля розчепірились, як ножиці, руки розкинуті на боки і поли чорної накидки-пелерини пустилися по вітру, немов крукові крила. Тепер Піль біг Сербинові наперейми, і відстань між ними зменшилася вдвоє.

Тоді Сербин зібрав усі свої сили, всю свою снагу лівого інсайта. Якби перемахнути оці двадцять сажнів „полосы отчуждения“, за якою вже починаються садиби й городи, тоді Сербин був би врятований. І Сербин кинувся. Гравій свистів під його ногами. Він рискнув і побіг навропростець до того місця, де стежка, виринувши спід містка, перебігши по лосу „отчуждения“, вливалася до вулички між садибами й парканами передмістя. Своім маневром він вигадував сажнів п'ять, але рискував потрапити Пілеві до рук. На щастя, він тільки прослизнув від нього кроків за десять і пірнув у гущавину зелені темного передмістя.

Тепер Сербин знав, що він врятований. Відбігши ще кроків з п'ятсот, він спинився. Серце колотилося, груди розпиналися, голова йшла обертом. Сербин прихилився до паркану і дослухався. Було тихо й спокійно. Тут ніч уже давно взяла свої права і все довкола спало. Піль zostався далеко позаду. Небезпеки уникнуто.

Передихнувши ще півхвилини, Сербин відважно поринув у зелений затінок вузьких перевулків залізничної околиці. Перевулки йшли один коло одного, вузькі, темні й брудні. Їх було десять чи двадцять, і всі вони звалися однаково: „різдвяний“. Розібратися в них поночі міг тільки дійшлий старожил. Лабіринт цих перевулків був такий же плутаний, як і мереживо привокзальних колій поруч. Тут жили машиністи, кондуктори, техніки. Їхні мікроскопічні садибки з мікроскопічними особнячками—на дві, три кімнатки—тіснилися вздовж перевулків. Сербинова мати, вдова, залізнична бібліотекарка, наймала тут квартиру.

Завернувши за останній ріг перед домом, Сербин на мить спинився. Тут, на розі, в маленькому білому домику з верандою, завитою виноградом, жила Катря Крос—дочка машиніста Кроса, струнка п'ятнадцятилітня гімназисточка з тіннями під очима й невеличкими прищиками на лобі. От уже два роки, з третього класу, Хрисанф Захарович Сербин був мовчазно, але патетично, закоханий у Катрю Крос... Дійшовши до фіртки, Сербин спинився і, звівши очі на вікна білого домика, зітхнув. Там, за блакитними віконницями, живе Катря. Прекрасна Катря! Що вона робить зараз? Вчить уроки? Ні, вже пізно. Вона, мабуть, спить. Сербин ще раз зітхнув—ще глибше і ще трагічніше. Жодна душа на світі не знала про тайну пристрасть гордого й потайливого Хрисанфа Захаровича.

І раптом Сербин аж сіпнувся з несподіванки. Тихий, ніжний, чарівний і грайливий голос—так має бриніти райська музика—раптом задзвенів якраз над його головою.

— Де це ви так пізно ходите?..

На паркані, якраз над самісінькою головою Сербина, сиділа сама Катря Крос чи її мара. Між двох дощок паркану

вона просунула свою голівку і нахилилася вниз. По той бік паркану глухо гарчав Катрин цепний пес, Карачун.

Серце Сербина тріпотнулося, потім ще раз тріпотнулося, пристануло, захололо і спинилося зовсім.

— Катрю...— хотів він прошепотіти:— Це ... ви?

Але тут трапилося страшне. Зза рогу враз щось вискочило і кинулося просто до Сербина. Катрина мара тихо зойкнула й провалилася за паркан, шорстко хряпнувши піддошвами по дошках. Сербин підскочив з несподіванки й шарпнувся вбік. З розгону він ляпнувся обома ногами просто в глибоку калюжу. Ціла хмара бризків сплеснула звідти, немовби волюючи прийти на допомогу сердешному юнакові й оборонити його від злого нападника. З переляканим криком Піль відскочив назад.

Цього було досить. Виплигнувши з калюжі, Сербин кинувся вздовж паркану, в глибину вулички, геть від свого дому.

— Стійте!— залементував Піль.— Стійте!

Але Сербин вже підбіг до високого паркану із, старих шпал, який відділяв вулицю від території залізниці, і, підскочивши, повис на руках.

— ... ський!.. енко!.. чук.

Піль підбіг до паркану тої ж секунди, як ноги Сербина вже перемахнули на той бік.

— ... ов! Я вас пізнав!

Але то була вже навіть не загроза, а скоріш несміливе й принижене благання.

КОНСПЕКТ ФІЗИКИ КРАЄВИЧА

Пригода з Кульчицьким мала, проте, зовсім несподіваний фінал.

Поліцай, що прибіг на крики Мопса та свистки нічного сторожа, прудкого злочинця вже не піймав, але з погоні повернувся не з порожніми руками. Він привіс директорові невеличку, грубеньку книжечку, без оправ.

— Так што, дозвольте доложить, ваше превосходительство, изволили потерять, который беглец!

Тікавши від Мопса, сам того не помітивши, Кульчицький загубив книжечку, яку ніс під пахвою.

Мопс жадібно вихопив її з рук поліцає і мерщій скепував промінь свого ліхтарика на першу сторінку. Це був конспект фізики Краєвича. Але марно шукав Мопс на обкладинці, на титулці та на сторінках книжки. Ніде не було підпису її власника. Конспекти до підручників були у нас суворо заборонені і, про всякий випадок, їх ніхто ніколи не підписував. Замість жаданого підпису знайшов Мопс на сторінках книжки такі написи: „Сия книга принадлежит, никуда

не убежит, хто возьмет її без спроста, тот останется без носа". Або — „Смотрю в книгу и вижу фигу“, або ще: „Я дурак“. Це були перли дотепності Кульчицького. В цю хвилину вони були особливо недоречні. Мопс оскаженів. В його мізку вже вистигали картини тих масових репресій, які він накладає на цілий клас, поки не буде виказано злочинця. Втішаючи себе цим, він рушив додому.

Але, не пройшовши і десяти кроків, Мопс спинився і, треба думати, заревів, як поранений звір. Таж фізику по Краєвичу викладають в усіх чотирьох старших класах гімназії! І в п'ятому, і в шостому, і в сьомому, і в восьмому! Власник загубленого конспекту, директорів кривдник, був учнем одного з чотирьох старших класів. Оце і всі його прикмети!..

Коли вранці другого дня ми зійшлися до гімназії, то вже наперед було видно, що щось вистигає. Піль стояв під годинником в своїй нерозлучній компанії з Пушкіним і Гоголем і дригав ногою якимось особливо зловісно й загрозливо. Біля кожного класу стояв класний наставник, чого взагалі ніколи не бувало. Швейцар Юхим, відставний драгунський унтер, нафабрикував вуса і відповідав погордливим мовчанням на всі запити про те, що трапилося і що має статися. Все це не віщувало нічого доброго.

В убиральні похапцем докурювали першу цигарку і нашвидку обговорювали події вчорашнього дня — вигнання Парчевського, Грачівського та Польовика. Пригода з Кульчицьким вже також була широко відома. Він сам уже встиг розповісти її разів двадцять, щоразу прикрашаючи й розбарвлюючи її. Тепер вже виходило так, що директор замірився на нього кувалдою, а він видер її у директора й наклак йому кувалдою по шиї. Крім того він видерся з рук нічного сторожа і вибив поліцаєві зуб.

Молодший контингент зустрічав розповідь Кульчицького заздрісним вихвалянням його відважності. Але серед старших товаришів ця розповідь була зустрінена похмуро, навіть знайшла осуд.

— Звичайно, — говорили старші гімназисти, — директора треба добре провчити. Алеж не таким способом. Цим тільки собі зробиш гірше. Він тебе все одно впізнає, і тобі край, а йому нічого.

— А що мені! — пиндючився Кульчицький. — Налякав! Ой, тримайте мене ззаду, бо я впаду! Ой, тримайте мене за ду, бо я зараз упаду!

— І взагалі, що з того, що ти йому з темноти в очі наплював? Ти піди йому це при світлі денному заяви!

— Епсенбібілі! — ламався Кульчицький. — Піди ти!

Але першу зухвалість було вже збито. Не зустрівши сподіваного захоплення й тріумфу, Кульчицький трохи по-

смирнішав і розповідав вже свою пригоду в скромніших барвах.

І от, хвилин за дві до молитви, коли в убиральні було особливо завізно і тютюновий дим завис густо, немов гірський туман,—двері раптом розчинились і на порозі з'явився Мопс.

Це було вперше в житті нашої гімназії. Ловити курців по убиральнях заходив тільки Піль і зовсім зрідка Вахмістр. Взагалі убиральня була немов у „концесії“ гімназистів. Це було єдине місце, де вони мали сяку-таку „волю“. Шпигувати по убиральнях не лише учителі, але й доглядачі вважали за діло бридке й мерзенне. Поява Мопса була громом серед чистого неба. Десятки недокурків полетіли до раковин.

Мопс спинився на порозі, повів носом і гидливо скривився. Його обличчя було бліде й люте. Гнів душив його.

— Все, хто был здесь,—вибухнув він цілим фонтаном слини,—три часа без обєда, всем, кто курил, цетыре по поведению! Марс на молитву!

Він підступився з порогу і широко розчинив двері.

Один по одному, бліді й похолоді, похиливши голови й обсмикуючи тужурки, ми потяглися повз нього довгою чередою. Кожний силкувався одвернути й заховати лице. Мопс гидливо косився на наші хитрощі і зловісно мовчав. Він навіть не силкувався запам'ятати наші фізіономії чи дізнатися, хто ж курив, а хто ні. Квола надія починала заповзати в наші серця. Може, Мопс просто погарячився, і все так просто й миветься?

Але ми жорстко помилилися. За порогом убиральні стояв Піль і дригав ногою. В руках він тримав книжечку й олівець.

— Хукніть!—ліниво кидав він кожному, хто переступав поріг, і підводив свій гостренький носик на рівень рота чергової жертви.

І треба було хукати. І даремні були всякі хитрощі. Ви могли викривляти рота набік, ви могли замість видихати струмись повітря вдихати його в себе, ви могли й зовсім одвернутися—це врятувати вас не могло. Ніс Піля пізнавав тютюновий дух за кілька кроків. Жартували навіть, що він, понюхавши ваш рот, точно й безпомилково визначав гатунок, назву і ціну викуреної цигарки.

— Мнге!—мекав він, якщо од чергової жертви не відгопило нікотином, і це значило, що ви маєте кари тільки три години без обїду.

— Мнге-нге-нге!—муликав він, якщо ви курили, і це значило, що ви пропали. Піль записував ваше прізвище до своєї книжечки. Записував він так: Реп5. Це означало Репетюк, з п'ятого класу.

Молитва минула в страсі й трепеті. Ми співали отченаша

І спасигосподи тихими замогильними голосами. Ми відчували, що щось страшне й невідворотне нависло над нами й нашою гімназією. Ми переглядалися й силкувалися один одного підбадьорити посмішкою — мовляв, це нас з тобою не торкається, це для когось іншого. Але ці спроби самозаспокоєння були безрезультатні. Посмішки виходили бліді, перестрашені погляди зраджували...

І справді, після молитви повторилася вчорашня історія. Правда, трохи по-інакшому. Нас не вистроювали в каре перед дверима церкви. Класи розійшлися по своїх кімнатах. Але слідом за учнями до класних кімнат увійшли їхні класні наставники і сіли на свої місця на кафедрах. Було урочисто й моторошно.

— Що трапилося, Федоре Євгеновичу? — наважилися ми запитати Мерцальського.

Федір Євгенович застерезливо підніс пальця і полохливо глянув на двері, дарма що питалися ми його і так ледве чуто.

— Тсс! — похмуро кинув він. — Зараз прийде Іродіон Онісіфорович і буде балакати з вами.

Наші серця з запаморочливою швидкістю перемістилися з грудей кудись в самісінькі п'ятки.

Двері сусіднього, шостого класу рипнули, ми почули тупіт сорока ніг, що пересувалися, і гуркіт двадцяти парт, що відкривалися. То звівся на рівні ноги клас комусь назустріч.

— У них... директор... — затинаючися прошепотів Макар, блідий, аж синій, з очима маленькими й порожніми від жаху. Він так боявся, що в цю хвилину навіть нічого не читав. Дарвін лежав осторонь, нерозгорнутий.

Справді, з шостого класу полинув заглушений гук директорового голосу. Завмерши, ми прислухалися. Мопс щось говорив. Потім він спинився. Була довга, немов передсмертна година, пауза. Потім Мопс заговорив знову. Голосніше, загрозливіше, лютіше. І знову пауза. І після неї раптом крик — страшний крик, якесь скажене репетування. Мопс лютував...

На першій парті хтось хлипнув, далі почувся чудний шурхіт і стукіт від падіння. Потім скрикнув і зірвався Федір Євгенович. По класі перебіг легкий гомін. Едуард Хавчак — наш перший учень, тупий, дурний, але цілком акредитований тихоня, якому нічого було й боятися — не витримав і зомлів від перестрахи.

— Виведіть його! — наказав Мерцальський.

Десятеро охочих вивести зомлілого і таким чином самим вийти і зникнути кинулися до Хавчака.

— Стійте, — спинив їх Мерцальський. — Тільки двоє. Туровський і Грінштейн, зробіть ви.

Хлопці з жалем розійшлися. Ощасливлені Туровський і

Грінштейн підхопили неживе тіло Хавчака й весело потягли його з класу. Від струсів і сіпання перший учень вже приходив до пам'яті, але в нього почалася нервова блювота. Він заливав слиною та жовцю нові тужурки Туровського й Грінштейна. Проте сердешні хлопці вважали це за виключне щастя. Адже тужурки треба буде чистити! Їм таки пощастить уникнути зустрічі з Мопсом!

За хвилину двері рвучко розчахнулися і на порозі з'явився Мопс.

Сорок пар ніг шурхнули по підлозі, двадцять парт стукнули кришками. Ми зірвались як один, виструнчились і завмерли.

На секунду Мопс затримався біля порогу. Потім поволі, стиха, перевалюючися з ноги на ногу, Мопс рушив від порогу до нас в глибину класу. Кутки його губ одвисли, нижня губа вип'ялася далеко наперед і відпала, очі пішли глибоко під лоб і звідти, з глибини орбіт, поблискували жовтими, мінливими вогниками. Вони нишпорили по наших обличчях. Мопс шукав.

Ми блідли, нам забивало дух, по спині сповзали холодні й гидкі хробаки, з чола стікав холодний піт, ноги німіли, серце терпло,— немовби його й зовсім не було. Ах! Якби ж то знепритомніти! Як заздрив кожний із нас проклятому Хавчаківі. Везе ж цим першим учням...

Нарешті, коли ми вже зовсім задихнулися і нам вже не було чим дихати, Мопс роззявив свою пащу. Злива прокльонів, загроз і лайок полетіла на нас разом із фонтаном бридкої слини. Товстезний Мопсів язик ледве обертався в його роті від люті та злості. Він шпурляв у нас словами образливими й непристойними. Він потрясав томиком конспекту фізики Краєвича і вимагав, щоб негайно об'явився його власник.

— Владелец этой книги я папрасу незамедлительно выйди сюда!

Сорок чоловіка тихо зітхнули й понурили голови. Тихо понурих голову разом з іншими й Кульчицький. Ніщо не могло зовні виказати його. Він був такий же блідий та синій, як і всі.

— Ну? — захилювався в слині Мопс.

Ми мовчали. Кульчицький мовчав.

— Головы вверх! — скомандував Мопс.

Слухняно ми підвели голови догори.

Своїми двома зеленавими гудзиками очей Мопс вп'явся в сорок юнацьких облич. Здавалося, він бачив їх зразу всі.

— В таком случае доколе владелец не назовет себя, за его мерзкие поступки будет ответственным весь класс!

Федір Євгенович похмурився й одвернувся до вікна. Ми мовчали. Мопс нишпорив по наших обличчях своїми швидкими зеленими очима. Не було сили витримати його по-

гляд. Але й одвернутися, спустити очі, навіть блимнути, було неможливо. Тепер за це можна було вилетіти з гімназії. Сльози мимоволі набігали на очі. А втім, для такого випадку ми знали іншого, оборонного способу. Треба було вирячити очі „чесним і одвертим“ поглядом, але в той же час їх трошки скосити до середини. Поле зору переміщалося, фокус зору від того двоївся. Все довкола повивалося туманом і розпливалося фальшивими контурами. Зеленаві Мопсові очі двоїлися, троїлися, множилися. Так було легше.

— Ну? — заревів Мопс.

Ми мовчали. Зелені кола розпливалися перед нашими очима. Мопсові очиці двоїлися, троїлися, множилися. Він сам був вже не один, а два, три, безліч. І невідомо було, котрий же з тих багатьох був справжній Мопс. І, можливо, кожний з них був саме справжній, і всі вони були справжні. Класна кімната вже втратила свої чіткі геометричні форми і губила свої межі в неясних, туманних, тремтливих обрисах. Все зробилося невиразне і всього стало багато. Багато дощок, багато кафедр, багато ікон у кутку, багато карт на стіні. За багатьма вікнами драглили на небі кудласті хмари. Самітний сонячний промінь, що пробивавсь крізь крайне вікно й падав на маківку Шаї Піркеса, тремтів і розсипався багатьма самітними сонячними променями на багатьох маківках багатьох Шаїв Піркесів...

— Ну?!!

Ми мовчали.

— Весь клас сьогодні без обіда три цаса!

Ми мовчали.

— Мерзавці! Выгоню всех вон!

Ми мовчали.

БАТЬКИ І ДІТИ

Того ж вечора відбулися екстрені збори батьківського комітету.

Наша гімназія була молода, вона нараховувала всього лиш кілька років існування. Це була глибоко провінціальна гімназія. В ній не було ні „аристократичних“ традицій старих шкіл, ні прогресивного „лібералізму“ столичних „новаторів“. Наша гімназія обслуговувала наше невеличке місто з величезним залізничним пунктом та околишні землеробські райони з рясно розкиданими по них цукроварнями. Велике околишне панство та визначні урядовці гребували нашою гімназією для виховання своїх соколят. Адже в нашій гімназії їм довелося б сидіти на одній парті з дітьми дрібних урядовців, кваліфікованих залізничних робітників та багатих сільських хазяїв. Великі поміщики та визначні інженери відсиляли своїх синів до київських чи одеських привілейованих шкіл, старше офі-

церство — до кадетських корпусів. В батьківському комітеті нашої гімназії не було, отже, ні генералів, ні директорів заводів, ні хліборобських тузів. Комітет складався з залізничних касирів, міських торговців, урядовців дрібних державних інституцій, дрібнозаможних хуторян, посесорів, бухгалтерів, колійових майстрів, оберкондукторів, машиністів, збіднілих шляхтичів. Головою комітету був наш міський голова, власник міських аптек, купець першої гільдії, Добротворський. В президії комітету окрім нього числився — шляхтич, поміщик та ділок, пан Заремба, піп військового собору, отець Ліляківський, удова-бібліотекарка залізничної бібліотеки мадам Сербина та залізничний машиніст Кульчицький. Особистий склад президії комітету був затверджений безпосередньо губернатором. На додержання імперського девізу „православие, самодержавие и народность“ купець Добротворський, піп Ліляківський та поміщик Заремба представляли самодержавство, православие та упокорені нації, а бібліотекарка Сербина з машиністом Кульчицьким — народність. Перебування в президії комітету машиніста Кульчицького розцінювалось як вияв поступового демократизму, навіть „революційність“. Адже Кульчицький був з простих робітників, майже неписьменний, в високих смердючих юхтових чоботах і з руками, навіки чорними від масла й вугільного пороку.

А втім, машиністові Кульчицькому було вже п'ятдесят п'ять років, десять років він був уже на пенсії і в своїй невеличкій садибі на передмісті розводив високі гатунки яблук і плодливі племена бджіл. Його мед і щепи славилися на ціле місто. Але була в машиніста Кульчицького ще одна прикмета, яка вирізняла його споміж усіх інших смертних людей і оповивала ім'я його романтичною загадковістю. Машиніст Кульчицький був скарбошукач. Розквитавшись десять років тому з залізницею після якоїсь аварії і висудивши за дрібне каліцтво невеличку грошову компенсацію, машиніст Кульчицький накупив книжок про різну старовину і брошурок з брехнями про покинуті скарби. Знайти скарб — це була мрія всього попереднього життя машиніста Кульчицького. Водивши двадцять п'ять років паровоз „Ове“, потім „Щ“, тягши величезні валки з хлібом і лісом до кордону, линувши з паровозом „П“ на чолі пасажирського поїзда між Києвом і Одесою, машиніст Кульчицький мавив тільки одним: скарбом. Він дивився на манометр, і йому здавалося, що то горнятко із золотими турецькими монетами. Він брався за ручку свистка, і йому ввижалося, що то крива козацька шабля з діамантами гаптованим ефесом. Він одвертався до казана і аж здригав, стільки подібне було горно казана до казкового чавунчика з гайдамацького сховища. Машиніст Кульчицький знав усі легендарні місця переховування скарбів. Він шукав польські скарби під Варом і Копайгородом, турецькі — під

Кам'янцем і Хотиним, гайдамацькі — під Немировом і Лятичевом, козацькі — між Джурином і Шайгородом. Він мав плани, карти, оракули. Він зготував у власній кузні всю зброю і машинерію для копацьких робіт. У нього були лопати, кайла, ломи, спеціальні дзюбки та беги, спеціальні свердла й триметрові шила — для промацування й прошивання верхніх шарів ґрунту. Він знав на ймення всіх інших подільських скарбошукачів і підтримував з ними постійний зв'язок. Він вивчив напам'ять чисто всі замовини, нашепти й слова, яких боятися чорти й скривджені душі, що охороняють з того світу скарби. Він осяг всі тонкощі чаклунства над папоротниками, придорожниками, гостролистами й нічним цвітом, що, як відомо, товаришують із скарбищами і вказують посвяченій людині путь до льохів краще від усяких планів і оракулів. На своє „полювання“ старий машиніст Кульчицький вирушав щотемної чверті місяця, як того вимагають приписи скарбошукацтва.

Щодо виховання своїх дітей — а їх було в машиніста Кульчицького двоє: наш товариш Бронек і молодший Стах, — то старий скарбошукач визнавав лише один метод — ремінь. Цим виховавчим способом він впливав на своїх синів мало не до їхнього повноліття.

Засідання батьківського комітету відкрив Іродіон Онісіфорович. Всі члени ради сиділи довкола великого столу в кабінеті директора гімназії, інші члени комітету розташувалися на розставлених амфітеатром стільцях попід стінами.

— Милосцивые государи и милосцивые государыни!

Іродіон Онісіфорович сказав урочисту вступну промову. Промова була довга, претенсійна й неконкретна. Директор дав загальний опис стану дорученої йому гімназії. Дійсний статський совітник змалював до того ж загальнодержавну ситуацію під цей момент. Було сказано і про великий руський народ, і про варвара шваба, і про місію, і про месію. Іродіон Онісіфорович закликав усіх руських людей під цю велику годину бути особливо уважними до всіх державних, громадських, а також і батьківських обов'язків. Він ганьбив тих, хто тримається осторонь. Він картав тих, хто дозволяє собі виступати проти. Він нарікав на них та на їхнє ставлення до своїх батьківських обов'язків та цілої справи виховання дітей вірними синами цареві, церкві і вітчизні. Він скаржився на їхніх дітей, що зростають неслухняними, непоштивими, розбещеними, розпутними і, нарешті — злочинними. І він волав до умів, душ і сердець святої руської сім'ї, закликаючи батьків пильнувати своїх занехаяних дітей і одвернути їх із стежі спокуси і дьявола. Вони ж ходять по вулицях після сьомої вечора, гуляють із гімназистками, курять тютюн і напиваються горілки. Вони, нарешті, наважуються зухвало зняти руку на свого наставника і вихователя.

Тут Іродіон Онісіфорович коротко розповів комітетові про свою нічну пригоду, прикрасивши її на свою користь, певна річ, ніяк не гірше від того, як прикрашав її на свою користь другий її, невідомий досі, учасник — Бронька Кульчицький.

Комітет вислухав директора мляво. Правда, батьки молодших, до п'ятого класу, дітей, почувши, що злочинець — учень одного з старших класів, полегшено заворушилися і почали виказувати своє співчуття директорові та гострий осуд знахабнілому невідомому хлопцеві. Зате батьки старших від п'ятого класу дітей похмурились і схильні були скоріше на осуд поведінки директора. Де ж таки — підкрататися поночі і світити зненацька людині в очі! Це ж кожний злякається і заміриться ковінькою. Хто ж його знав, що то директор?.. Кожний з батьків учнів старших класів мав підстави підозрювати свого сина, і це дуже турбувало його. Ну, що як директорів пощастить виявити злочинця і це буде саме його син? Це ж — негайне виключення з гімназії. Вовчий білет! Ох, хоч би вже не признавалися!

За столом ради комітету, проте, точилися притишені батлячки й багатозначні перешіптування.

Старий Кульчицький стиха розповідав панотцеві Ліляківському про останній скарб, якого він не знайшов, а також про якийсь особливий сорт єгипетських яблук. Отець Ліляківський вимагав дати йому щепу. Кульчицькому щепи було шкода. Але отець Ліляківський за цю щепу обіцяв познайомити старого скарбошукача з відомим археологом, давнім приятелем попа Ліляківського. Старий скарбошукач на показ ще вагався, але в душі вже давно вирішив щеною пожертвувати.

Добротворський з Зарембою обговорювали справу поставки армії санітарних медикаментів. Добротворський подав до Військового міністерства заяву на підряд і з дня на день чекав відповіді. Пан Заремба, дарма що не був ні аптекарем, ні купцем, просто, як ділок і вірний син своєї батьківщини, теж подав таку заявку. Тепер вони сперечалися — хто з них раніш дістане відповідь.

Бібліотекарка Сербина сиділа мовчазна й сумовита. Її син був учень п'ятого класу, і вона мала всі підстави побоюватися, чи не він є цей самий злочинець. Адже вчора її Христя повернувся дуже пізно і був такий стурбований та нервовий. Він пояснював, що за ним гнався Іван Петрович. Чи не збрехав він? Ну, що, коли це він і це стане відомо? Господи! Серце матері стискалося млосно й холонуло від жакливих побоювань і передчуттів.

А проте, старій Сербиновій було журно не тільки від тих страшних передчуттів. Їй було сумно ще й тому, що була вона культурна, начитана й освічена людина. І вона чудово розуміла, який толк може бути з виховання дітей, коли вихованням цим керують трое — садист-виродок, солдафон-полі-

цай та підніжок - шпиг. І ще журніше робилося старій матері, що розуміє вона це і не може нікому, нікому, ні одного слова про це сказати. Бо за кожне таке слово критики чи тільки сумніву її проженуть із залізничної бібліотеки і не вислужить вона свої двадцять карбованців пенсії, до якої залишилося їй усього тільки три роки... І сиділа вона журлива, мовчазна та безсловесна.

На директорову промову відгукнувся, власне, один тільки з батьків. Це був молодий помічник машиніста Шумейко.

Дарма, що син Шумейка вчився тільки в першому класі і йому, отже, нічого не загрожувало, помічник Шумейко взяв слово.

— Ваше превосходительство! — сказав він. — Даруйте мені за сміливість, але я дозволю собі сказати от що. Виховання наших дітей ми доручили вам, і не ви у нас, а ми у вас повинні запитати, чому ж це наші діти ростуть, як висловлюється ви, ваше превосходительство, — оболтусами і хуліганми?

— Госьподин помосьник! — зайшовся оскраженілий директор. Він розтулив рота для запальної тиради на захист ображеної гідності свого генеральського мундира, але зразу ж рота гучно затулила. Помічник Шумейко — це ж був „монстр“ і „анфан терібль“ батьківського комітету, залізничного вузла і всього нашого міста. Жодне непорозуміння в місті чи на залізниці не могло обійтися без його неодмінної участі. У начальника служби тягла, а також у жандармського ротмістра, барона Ользе, помічник Шумейко був на обрахунку „червоних“, а поміж людей був навіть поговір, що він належить до партії с-д... Боронити проти такого честь генеральського мундира — це тільки принижувати й плямити себе. І директор зробив усе, щоб підкреслити, що промови помічника Шумейка він взагалі не чув. Його раптом схопила страшна нежить і він три хвилини кашляв і сякав свій одвислий синій ніс.

Директор вимагав від комітету надзвичайних повноважень для суворих дисциплінарних заходів на цей випадок і, крім того, загальної санкції від батьківського комітету на застосування найширшої програми суворого впливу на дітей — відповідно до загальних умов воєнного часу і, зокрема, близькості нашого міста до фронтової зони.

Збори дали свою згоду і санкцію. Балотувавши повноваження директорів і кидавши свій білий шар „за“, кожний кондуктор, поштар, провізор чи телеграфіст заспокоював свою совість надією, що то, бог дасть, все таки не його син трапився вночі директорів. Скільки він пам'ятав, вчора ввечері його син вклався спати рано.

До повної кількості в балотувальній урні не вистачало тільки двох шарів. Не вкинув шара помічник Шумейко. Він був проти. Крім того, не вкинув шара машиніст Кульчицький. Він

забалакався з отцем Ліляківським про скарби та щепи і балотувальний шар неухважно поклав до кишені піджака.

ДВАДЦЯТЬ І ОДНА ХРИЗАНТЕМА

Зміст засідання батьківського комітету став відомий нам негайно ж, звичайним способом.

Директорів кабінет містився в першому поверсі під церквою, якраз під вівтарем. Душник у стіні біля директорового кресла в кабінеті та душник біля бокового жертівника у вівтарі з'єднувалися широкою вертикальною продуховиною. Кожнісіньке слово з кабінета резонувало через душник до вівтаря. І навпаки, кожнісіньке слово з вівтаря та співи з церкви резонували до директорового кабінета. Сидівши в своєму кріслі на початку відправи, Мопс завжди чув, що відбувається в церкві. Ми завжди дивувались, як він, сам викладач фізики й математики, так ніколи й не домислився, що звук потрапляє не тільки з вівтаря до його кабінета, а і з кабінета до вівтаря також.

Церква, а тим паче вівтар, стояли звичайно завжди зачинені. Але щонайменше по два-три ключі від церкви були в кожному класі. За допомогою цих ключів ми інформувалися про життя директорового кабінета, випивали вино, наготовлене до причастя, крали ладан і смірну, а інколи навіть переходили внишком у пустельній церковній залі від небажаної лекції або страшного екстемпорале. Одначе, зловживання гостинністю й затишністю церкви було під суворою товариською забороною. Ще суворіша була заборона між нас кидати недокурки в дарохранильницю, чашу, лампадки або й просто на церковну підлогу. Ми надто цінили вигоди, які мали від церкви та, зокрема, від душника, щоб ризикувати викриттям нашого секрету.

Цього разу біля душника у вівтарі просиділи весь вечір Кашин і Кульчицький. Коли голова батьківського комітету почав своє заключне слово, вони дбайливо змели тютюновий попіл із жертівника, на якому вони сиділи, схилившись до душника, і акуратно зсипали його до кадильниці, що висіла поруч. Про всякий випадок, коли б хтось — сторож, прибиральниця чи й сам отець Іван, наш гімназичний священник — мав потребу чогось зайти до церкви, Кашин спалив крихітку смірни, щоб відбити сморід тютюну. Після того друзі вислизнули до темного коридору, тихо замкнули двері вівтаря і крадькома чкурнули в другий кінець до сходів на дзвіницю. Вийти з гімназії звичайним способом, тобто через двері, бодай чорного ходу, було неможливо. Там вартував триклятий унтер Юхим. Так само неможливо було прослизнути до першого поверху, щоб виплигнути на вулицю з вікна якогось темного класу. Коридор першого поверху був освітлений і

там весь час вештався Піль. Отже, вихід був один. Трудний і ризикований, але ...

Щоб потрапити з другого поверху нишком на землю і за стіни гімназії, треба було насамперед лізти вгору, на церковну дзвіницю. З дзвіниці, крізь віконце у невеличкому куполі тікачі потрапляли на дах гімназії. Перейшовши дахом кроків з п'ять, тікачі таким же способом пірнали у віконце горища на дзвіницю. Тут треба було продертися між старими запасними віконними рамами, порожніми бідонами спід гасу та іншим мотлохом на другий, надвірний бік будинку. З надвірного боку двоповерхова будівля гімназії мала уступ над гімнастичною залюю. В цім місці дах був односхилий і верхнім своїм пругом доходив до половини стіни церковної дзвіниці. Вилізши з віконця горища на дах з другого боку, тікачі підсувалися на животах до самісінького краю. Потім, вхопившись за ринву, треба було перекотитися через край і звиснути на руках по рівній стіні під дахом дзвіниці. Цей цирковий маневр, крім того, що був ризикований для життя, був тим небезпечніший і ризикованіший, що відбувався якраз проти вікон директорової квартири, що містилася в дворі в двоповерховому особнячку. Вікна директорової ідальні були якраз врівень з тілом гімнаста - тікача, коли воно метлялося між небом і землею. Отже, перед тим, як виконати цей маневр, треба було довгий час визирати з віконця горища й наважуватися тільки тоді, як у директоровій ідальні світилася лампа. Звиснувши на руках, треба було трохи розгойдатися і тоді плигнути на метр ліворуч за комін. Тут можна було присісти на дві секунди — відпочити й роздивитися. Тоді треба було лягати на живіт і сповзати дахом униз, до краю даху гімнастичної зали. Тут маневр плигання повторювався. Безпечніший, бо не було директорових вікон. Небезпечніший, бо стрибати було значно вище — метрів зо три.

Кашин і Кульчицький проробили всю путь з віртуозною швидкістю й бездоганністю. За дві хвилини вони були вже на землі і сторожко прислухалися. Пересвідчившись, що скрізь було спокійно і їх не помічено, вони насунули кашкети до очей, вбрали голови між плечі і щосили побігли через двір. Оця двадцятиметрова пустеля двору була безперечно найнебезпечнішим місцем — з вікон гімназії двір був видний як на долоні.

Але й ця перебіжка кінчилася щасливо. За рогом високого паркану Кашин і Кульчицький спинились на мить почититися від вапна й пороху.

— Він таки дізнається й вижене тебе, Бронько! — одихавшись, резюмував Кашин своє перше вражіння від підслуханого засідання комітету й виступу директора.

— А раніше? — зухвало циркнув крізь зуби Кульчицький. — А раніше він мене виганяв!

„Раньше“, до речі, Кульчицький був вигнаний з гімназії вже двічі, отже, його зухвалість була безпідставна. Але слово „раньше“ вживалося тут зовсім не в прямому його значенні, а в дуже „переносному“. Вираз „раньше“ і „а раньше“ Бронька позичив з одеського діалекту і означав він всякий вияв самопевності, зневаги та звищості. „А раньше“ означало — „ніколи“ та ще і з знаком оклику: „Ніколи!“

— Все ж таки сволоч яка! — констатував Кашин, відповідаючи своїм думкам. — Ще йому дисципліни мало! От тепер буде виганяти, мопсюра проклятий!

Кульчицький нічого не відповів. Він поведився зовні дуже безтурботно й по-молодецькому, але там, „усередині“, тоскно стискалося його серце і полохливо скиміло „під ложечкою“. Ху, як же йому було гидко і кеписько на душі!

— Хоч би ніхто не виказав! Хоч би ніхто не виказав! Хоч би ніхто не виказав! — беззвучно молився про себе Кульчицький і суєвірно намагався проказати цю свою молитву зряду п'ять разів. Ще змалку встановилася в нього така прикмета, що за кожне надзвичайне бажання, щоб воно здійснилося, треба молитися п'ять разів зряду. За бажання менш значне можна молитися чотири рази. За дрібне, незначне бажання, щоб не докучати богів, годилося молитися не більше трьох разів. Ця суєвірна система мала психологічне підґрунтя, десь, певне, в самих ідеалах гімназистського щастя — в „отметках“ — п'ятірці, четвірці та трійці. — Хоч би ніхто не виказав! Господи! Хоч би ж то ніхто не виказав! — докінчив Кульчицький п'ятий тур мовчазної молитви і, відбувши його, відносно заспокоївся. В закон божий, церкву та ікони Кульчицький не вірив з другого класу гімназії, але в трудних випадках життя все ж таки вдавався до молитви.

В плутанині покручених провулочків передмістя Кашин і Кульчицький носом до носа зіткнулися з Туровським і Сербином. Вони теж тихо підкрадалися попід парканами в за-тінку.

— Христя!

— Бронька!!

— Володька!!!

— Матюжка!!!!

Радість несподіваної зустрічі була цілком щира. Якщо, розійшовшись в гімназії, нам траплялося ненароком зустрітися ввечері, ми раділи, немовби не бачилися кілька років. Жити один без одного ми не могли. Наші випадкові зустрічі завжди викликали в нас напад „телячого восторга“. Ми жартома, але досить чутливо, тузали один одного, стрибали, вищали, гавкали по-собачому і трошили дрібні речі, що були поблизу.

— Куди це ви, хлопці? — поцікавилися Кашин з Кульчицьким.

Сербин проводив Туровського додому. Вони були давні,

ще з другого класу гімназії, приятелі. Їх звело спільне захоплення Майн-Рідом, Фенімором Купером, Буссенаром та Луї Жакколю. Потім пішов Жюль Верн, Уельс, Джек Лондон та Дюма. Зараз вони захопилися Вальтер Скоттом. Туровський забігав до Сербина по черговий томик Вальтера Скотта і тепер з „Айвенго“ під пахвою поспішав додому.

Кашин і Кульчицький розповіли друзям про засідання батьківського комітету. Нещадна лють кипіла в юнацьких серцях. О, якби вони були вже дорослі і мали змогу розквитатися з цим Іродом!

Нарешті, друзі спинилися біля садиби Кульчицького. За мережаним, стрільчастим парканом у темряві ночі невиразно кучерявилися славетні щепи старого скарбошукача та боввані дупляві вулики.

— Слухай,— сказав Кашин.— Винеси нам яблук.

Кульчицький глянув на вікно мікроскопічного будинку. Там світилося.

— Егеж! Мачуха ще не дрихне. Або стійте...— він прислухався до звуків у хаті.— Батька ж нема. Ходімо з перевулка, переліземо через паркан і нарвемо, скільки влізе. Тільки ша, щоб мачуха не почула.

Операція була виконана з абсолютним додержанням правил безпеки. Туровський стояв на сторожі, на розі провулка і вулички. Кашин і Сербин, під проводом самого Кульчицького, перестрибнули в садок.

— Сюди!— шепотів Кульчицький.— Тут у нього японське сонце і рання циганка. Оце яблука!..

Під керівництвом батькового сина і японське сонце і рання циганка— молоденькі щепи з півдесятком перших плодів, бережених старим скарбошукачем, немов скарбошукацьку мрію— були обтрушені начисто.

— Хватить!— скомандував батьків син.— Ша!

Хлопці тим же шляхом повернулись на вулицю. Вулицею вони знову підійшли до фіртки. Запавні й соковиті молоді плоди смачно хрумтіли на гострих і ненажерливих зубах.

— Ну, паняй!— скомандував Кульчицький.— А я зараз прибіжу до мачухи і зчиню хай, що хтось обтрусив яблуні.

Друзі розпрощались. Хрумтячи жовтими, прозорими японськими сонцями та засмаглими й рум'яними циганками, вони розійшлися в три кінці.

Сербин завернув за ріг і пустився майже бігом. Було вже пізно, а він хотів повернутися до приходу матері з комітету. Але, вже майже добігши до дому, Сербин раптом спинився. Якусь мить він вагався. Потім стиха він побрів назад.

Не дійшовши рогу, він став перед домом машиніста Кроса. В домі було тихо, але крізь паркан пробивалися вогники. Щоб краще роздивитися, Сербин перейшов на другий бік вулички і звівся навшпиньки.

Ніч була темна, місяць ще не зійшов. Кімната Катрі Крос була яскраво освітлена, але порожня, вікно широко розчинене надвір. Сусіднє вікно було зачинене, але крізь скло видно було цілу родину Кросів довкола столу. Родина Кросів вечеряла. Сербинове серце тріпотнулося. Катря Крос сиділа між батьком і матір'ю. От вона схилила голову і щось жує. От простягла руку і щось взяла. Що? Ага, сіль.

Серце Сербина билось дужче і дужче. Катрин профіль вирізьблявся на тлі освітленого вікна таким м'яким, таким загадковим обрисом. Сербин облизав сухі губи, переступив з ноги на ногу і глибоко зітхнув. Вдих був переривчастий, а видих гарячий.

— Катря...— тихо прошепотів Сербин, немовби там, за зачиненим вікном, дівчина могла його почути. Але ні. Саме тому і шепотів Сербин, що знав напевне, що там, за зачиненим вікном, дівчина почути його ніяк не може. О! Ні за що в світі, ніколи і ні перед ким не признався б Хрисанф Захарович Сербин у своїх... своїх... „Почуттях“— треба було б сказати. Але ми не скажемо цього, бо сам Хрисанф Захарович ніколи б не наважився перед собою, навіть наодинці, назвати „почуттями“ те, що він почував до Катрі...

Враз блискуча ідея пронизала мозок Сербина. Обережно він відхилив фіртку і прослизнув у двір. Назустріч йому з ганку почулося загрозливе гарчання.

— Карачун! Пссс!— прошепотів Сербин, і добрий собака, впізнавши сусіда, ласкаво відстукував своє привітання хвостом по дошках помосту.

Сербин перестрибнув низенький штахет і опинився в палісаднику. Його зустріли клумби, залиті хвилями збляклих кольорами й млявих пахощами, але таких чарівних ніжністю ліній і рисунка, осінніх квітів. Їх викохали дбайливі рученята прекрасної Катрі. Голова Сербина паморочилася. Він нахилився над грядкою хризантем і простяг до них тремтливу руку. Квіти немов сами потяглися до рук і раптом з п'ятьми грядки опекли їх коротким, гарячим і шorstким доторком. Злякано здригнувшись, Сербин одсмикнув руку назад. Кропива? Незайманиця? Чи, може, гадюка?

Але тривога була фальшива. То був просто Карачун. Він стрибнув у палісадник слідом за Сербином, поліз на грядку і попік Сербинові руку своїм гарячим, шершавим собачим язиком.

— Ну!— замахнувся Сербин. Але зараз же пожалів собаку. Це ж був тільки вияв любові. І це ж був собака Катрі Крос.— Цюця!— змінив він гнів на милість.

За півхвилини два десятки червоногарячих хризантем були вже зірвані. Сербин поспішив назад. На ходу він швиденько обкусював стеблини, рівняючи квіти в букет. За браком мотузочка він зв'язав цей букет стеблиною двадцять першої—

білої — хризантеми. Її головка ніжно звисла з боку букета, немов коштовна застібка, немов та ніжна біла чистота, яка вершила палкість червоногарячого юнацького кохання...

Сербин підстрибнув і, вхопившись за лутку вікна, підтягся на руках. Букет він тримав у зубах. Карачун також подерся за ним на вікно і, дряпаючи лапами поперек Сербина, тикав своїм холодним і ласкавим собачим носом Сербину під коліна. Сербин простяг руку, вхопив склянку, що стояла біля графіна, і встромив туди свою скромну, але неоціненну, жертву богині краси. Карачун негайно ж лизнув йому руку, тільки спустилася вона вниз порожня. Дихання Сербина перепинялося. Просто перед ним, три кроки в глиб кімнати, стояло застелене, наготовлене на ніч, біле, сніжне, дівоче ліжко. Щось патетичне і звабне, але страшне і згубне, було в його білій, незайманій і таємничій красі. Поверх подушки і заламаного ріжка ковдри лежала розстелена блакитна нічна сорочка. Голова Сербина пішла обертом. Йому здавалося, що він зараз помре.

І раптом, сталося щось страшне. Там, за дверима, що вели сюди, до Катриної кімнати, зненацька сплеснув і забринів голос. Голосок. Її власний — Катрин — голосок. Катря співала. Вона, повечерявши, йшла спати і співала. От вона взялася за ручку дверей і двері тихо рипнули.

Вона співала:

Что за педант наш учитель словесности,
Слушать противно его:
Все о труде говорит да о честности,
А про любовь ничего ...¹

Серце Сербина йокнуло з жаху і впало кудись у безодню, у прірву. І слідом за своїм перестрашеним серцем впав і сам Сербин — з лутки вікна простісінько на спину бідолашньому Карачунові. Так падає налите яблуко, коли його зриває повором раптового вітру. Сердешний собака жалібно заскавчав.

Не тямлячи себе, Сербин викотився у фіртку, перебіг вулицю і побіг щосили. Немовби всі жахи життя і смерті гналися за ним. Кров його шалено пульсувала і п'ятки ляскали його нижче купера.

Але за ним ніхто не гнався. Тільки Карачун заходився довгим, здивованим і обуреним гавкотом. Катря Крос стояла темним обрисом в ясному чотирикутнику вікна. Вона то виглядала у двір, то поглядала на букет хризантем. Бровки її були зведені здивовано, але щічки шарілися густим дівочим рум'янцем.

¹ Дуже популярна за старих часів пісенька серед учнів середніх шкіл.

Репресії почалися другого ж ранку.

Після молитви Вахмістр оповістив учнів трьох старших класів—п'ятого, шостого та сьомого—що, за згодою батьківського комітету, ці класи виділені на особливе становище і до них буде застосована надзвичайна програма дисциплінарного виховання. На восьмий клас ця програма не поширювалася. Восьмому класові лишалося півроку до закінчення, а в зв'язку з війною щось поговорювали про прискорений випуск. Не варто було ризикувати і дратувати готових вже вирватися на волю гевалів.

В зовсім категоричній формі Вахмістр заявив, що нахабний злочинець так чи інакше буде виявлений. А як виявлять, буде вигнаний вслід за Парчевським і його компанією. Тим часом, поки він не буде виявлений, всі три класи щодня зоставатимуться in corpore на дві години без обіду. „Зароблені“ за літо і „розподілені“ після молебну безобідні години не дозволялося також відсиджувати щодня по одній, як це практикувалося в попередні роки, а треба відсиджувати зразу, хоч би було їх і вісім і десять. Крім того, поки не буде виказано злочинця, всім учням трьох старших класів дозволялося ходити по вулицях не до сьомої, а лише до шостої, як учням перших трьох класів—підготовчого, першого й другого.

Нічого й говорити, що карі були дуже жорстокі. Особливо доймала остання. Нас прирівняно до малюків, кишаків перших трьох класів. Яка ганьба! Та тепер ті ж самі малюки нас засміють і задражнять. Похмурий смуток огорнув сто двадцять юнацьких сердець. Лекції першого дня та зустрічі з педагогами відбувались мляво і без інтересу.

Вчинком Кульчицького всі були незадоволені. Мало хто обороняв його. Загальна товариська думка рішуче засудила його дурне „молодечтво“. Але, звісна річ, не виникало й думки про те, щоб його виказати і тим звільнитися від важких дошкульних репресій. Виказати товариша—це було абсолютно неможливо, просто неприродно, з погляду гімназиста. Вчинок товариша можна осудити, можна накласти на товариша якусь товариську кару й спокуту, можна вибити й покалічити його, але виказати—ні! Це була справа честі й чесності. Не виказували навіть „перші учні“. Навіть відомі з молодших класів „навуходоносори“, і ті після третього чи четвертого класу остаточно звільнялися від свого пороку, гірко навчені за навуходоносорство в молодших класах. З цього погляду Кульчицький міг бути цілком спокійний. Його не викаже навіть сам перший учень Едуард Хавчак, боягуз і підлипайло. І при всьому тому почував себе Кульчицький дуже й дуже погано.

Історія гімназій нашого часу знає страждання цілого класу

за провину одного, як явище звичайне і буденне. Товариський колектив завжди вважав себе відповідальним за всі вчинки кожного свого члена, і це до дозрілих років виховувало в юнакові непогане почуття самоповаги, відповідальності і відданості за загальну справу. „Приховування“, „покривання“ індивідуальної провини, індивідуального злочину, проте, зовсім не було актом розкладницьким і розпутним, як про це думала педагогіка тих часів. Юний „злочинець“ уникав гімназичної карі — карцера, вигнання, — це так. Але ні карцер, ні вигнання з гімназії ніколи не виховали ні одного юнака і не виправили ні одного „злочинця“. Навпаки, вони тільки штовхали їх на вчинки і злочини ще гірші — навмисні „назлісні“. Не виказати товариша це ніяк не означало, що тепер, за товариськими спинами, провинець і далі чинитиме ті ж свої злочини. Такого не було. „Покритий“ товаришами провинець більше ніколи в житті не робив такого вчинку. Страждання цілого колективу за тебе одного виховують провинця, як ніяка дисципліна, ніяка кара і репресія. Особливо, коли покритий вчинок товариська думка сама засуджувала. Адже в такому разі цей звичайний вияв товариської етики доводилося приймати як дарований шматок хліба, як милостиню. Здебільшого такого почуття провинці не витримували. Їх самолюбство, їх гордість, їх самоповагу і мужність було вражено, було найтяжче ображено. Провинець ішов до начальства гімназії і сам признавався в своєму злочині, просячи звільнити від карі цілий товариський колектив.

Кульчицький почував себе дуже й дуже погано. Вигнати його могли тільки з вовчим білетом. Отже життя розбите. Крім того, старий скарбошукач, дарма що в сина вже засіялися вуса, спустить йому штани і всипе стільки, що доведеться мацусі відкачувати бідного хлопця водою. Це було найтяжче. Чорт з ним, з фізичним боєм, чорт з ними, з образами юнацької гідності, алеж уявити себе голим, з безсоромно спущеними штанами, з пошмаганою, покривавленою спиною, непристойного перед махучою — молодію, гарною двадцятип'ятилітньою жінкою, до якої почував Бронька разом і глуху ворожнечу, і солодке, дошкульне, з завмиранням юнацького серця, тяжіння, — на це Бронька піти не міг. Це буде вище його сил.

Бронька Кульчицький не міг признатися...

В цьому пригніченому душевному стані Бронька не пішов навіть перекурити на великій перемирні і залишився в класі, похмуро колупаючи свою парту. Раптом до нього підійшов Піркес.

— Слухай, Брониславе, — сказав Шая. — Ти мене не проведеш. Я вже по морді бачу, що ти збираєшся робити. Ти ждеш, щоб усі хлопці пішли, а тоді ти нишком до директора — признаватися?

Кульчицький почервонів так, що не стало видно навіть його рясного ластовиння.

— Ти це, будь ласка, покинь!— суворо закричав на нього Шая.— Тебе виженуть з вовчим білетом. Ти це прекрасно знаєш. Ідіотизм який! Краще вже ми відсидимо ті дві години, хоч би й цілий рік. Ненавиджу!

Кульчицький почервонів ще дужче і відвернувся.

Піркес розкрив рота ще, щоб далі вичитати Кульчицького за його намір на „ідіотське благородство“ та „дурацьке рицарство“, але в цю хвилину до класу вскочив збуджений і захеканий Кашин.

— Привели!— репетував він в ажітації.— Повернулись!— затхнувшись, він сів на підлогу.

— Хто повернувся? Звідки? Куди?

— Зілов! Воропаєв! І Жайворонок!

Новина, справді, була запаморочлива.

— Та брешеш?!

— Побий мене бог! Гачки привели! Стоять тепер під годинником!

Всі як один ми кинулися вниз.

Кашин не брехав. Внизу сходів, під годинником, між погруддями Пушкіна і Гоголя, на звичайному місці Піля — стояли наші товариші, наші втікачі, наші герої. Зілов, Воропаєв і Жайворонок. Вони стояли виструнчені і бліді.

Алеж в якому стані вони були! Їхня одежа — тісні гімназичні тужурки і брюки кльош — були роздерті і забрюхані. Гудзики погубились і розхристані груди були брудні. Волосся збилося ковтунами і цілі віхті соломи стирчали з нього на всі боки.

Ми збилися тісним кільцем на радіусі в десять метрів. Підійти ближче ми не наважувалися. Піль стояв поруч, лихий і злорадний. Кожний крок ближче коштував би не менше години без обіда.

Одначе Зілов, Воропаєв і Жайворонок і самі старалися наших поглядів уникати. Вони понурились й опустили очі додолу.

Ім було соромно, що їх так ганебно ввіймано і що в такому жалюгідному стані їх приведено сюди.

Нам було шкода товаришів. Раз їх повернуто з жандармами, то на них чекала якась велика кара. Але ми були й сердиті на них. Вони ж підвели нас і зганьбили. Ми ж так розраховували, що з них будуть герої...

Двері учительської в цю мить розчинились і на порозі став Мопс. Фу, чорт! Ми хильнулися тікати, але спинились. Було вже пізно.

Директор підійшов. Його м'яка хода була нечутна на кахляній підлозі. Ми спустили очі і бачити його не могли. Але кожний крок його спеціальних, нечутних, на гумовій

підшові, „директорських“ черевиків віддавався в нашому серці як постріл, як удар, як особисте нещастя.

— Любуєтесь?..— закурилав він лагідно й ніжно.

Ми не відповідали і він нашої відповіді не ждав.

— Картинка отменная, достойная кисци луцьких художников... Мерзавцы! Негодзяи! Хулиганы!— зарепетував він.

Ми всі зблідли. Зілов і Воропаєв пополотніли. Жайворончок блимнув очима, хитнувся, але переміг зомління і встояв на ногах.

Пролементувавши, що втечу на фронт зовсім не можна розцінювати як вияв юнацького патріотизму, а тільки як свавілля та розбещеність, яким не місце в гімназії, Мопс запропонував нашим героям забиратися геть і до вирішення педагогічної ради до гімназії не потикатися. Наздогін сердешним хлопцям він ще прокричав, що сподівається, що ці негідні розпутники будуть вигнані назавжди.

Ми збиралися вже хутчій тікати по класах, як Мопс спинив нас коротким помахом руки:

— Ни с места!

Ми стали. Він зробив до нас ще два, невидимі й нечутні, страшні кроки.

— Надумались?

Ми мовчали.

— Кто был сей ночной мерзавец?

Ми мовчали.

— Ах, не надумались! Прекрасно!

Захлинаючися й заливаючися слиною, він повідомив нас про чергові, встановлені ним, репресії. На цілий рік наперед касувалися всякі дозволи до театру чи кіна, навіть під доглядом батьків „или лиц, особо их заменяющих“. На різдвяні канікули три старші класи не відпускалися— вони мали приходити щодня і відсиджувати присуджені їм щоденні дві години. Кожний, хто матиме більше трьох незадовільних „отметок“ за перше півріччя, буде з гімназії звільнятися за неуспінність.

— Марс по классам, прохвосты!

Втім, найтяжчу й найдошкульнішу кару Мопс приховав аж на кінець дня, цього третього дня від часу „запровадження найширшої програми суворого виховного впливу“. І ця кара, навіть для нас, була несподівана своєю надлюдською жорстокістю. Після чергового й безрезультатного запиту „ну, цьо, надумались?“—Мопс повідомив нас, що педагогічна рада, з огляду на погані успіхи та погану поведінку учнів трьох старших класів, розглядатиме на найближчому засіданні питання про те, щоб цього року не звільняти в цих класах від платні за право навчання...

Не звільняти від платні за право навчання!

Ми дуже ненавиділи Мопса і вважали його здібним на

всяку жорстокість і підлість. Але — не звільняти від платні за навчання — такого фортелю ми не ждали навіть від нього.

Отже, відповідати за неслухняність цілого класу, що покривав злочин одного провинця, мали кілька цілком конкретних осіб. І особи найбільш беззахисні, які не мають ні чиновних батьків, ні впливових дядьків, що поклопоталися б за їхню долю. Відповідати мають „кухарчині діти“. Оті самі славнозвісні кухарчині діти!

В нашому класі також було чоловіка п'ять - шість цілковитої голитьби, що рік - у - рік звільнялася від платні за навчання. Це були діти некваліфікованих залізничних робітників, незможних приміських селян, сироти дрібних урядовців. Від річних ста карбованців за право навчання їх звільнювано ніяк не з добросердності гімназичного начальства. Їх звільнювано виключно коштом заходів і самодіяльності самої учнівської й батьківської корпорації. Кошти здобували від благодійних літературно - вокально - музичних вечірок, балів та базарів. Мопс повідомив нас, що тепер є більш достойне місце для використання коштів від благодійних заходів. Їх треба віддавати на користь раненим і родинам убитих на війні...

На користь раненим і родинам убитих на війні. Хіба хтось міг бути проти того, щоб допомагати раненим і родинам убитих на війні? Алеж досі ми думали, що дбати за ранених і родини вбитих на війні це обов'язок самої держави...

Удар по „кухарчиних дітях“ в нашій, дуже демократичній своїм складом учнів, гімназії, це був удар такий сильний, що від нього достоменно затремтіли ми всі.

Ми зрозуміли, що нам справді оголошено війну.

МИ ПРИЙМАЄМО ВИКЛИК

Погром!

Це слово прийшло невідомо звідки. Трудно було б встановити, хто перший його сказав. Здається, воно народилося навіть не в нашому класі. Але, народившись, воно облетіло всі класи, цілу гімназію.

Це був останній день нашого перебування в своєму будинку гімназії. Завтра ми вже мали йти на другу зміну — від другої до шостої — до будинку жіночої гімназії.

Мопс зробив свій останній обхід з цим жахливим повідомленням про незвільнення від платні за право навчання після останньої, п'ятої, лекції. Тепер нам залишалося ще відсидіти дві години щоденного від учора „безобіду“. Тільки Мопс зник по сходах до першого поверху, ми висипали всі на коридор. Ми були приголомшені.

Вигнання Парчевського, Грачівського та Польовика ми розцінювали так. Бути п'яним, певна річ, погано. „Ганьбити“ гімназистський мундир, звичайно, неприпустимо. Алеж Пар-

чевський, Грачівський та Польовик зовсім і не були п'яні того вечора на патріотичному балі. З легкої руки Вітьки Воропаєва на балу не було, мабуть, жодного гімназиста, який би заради „молодечтва“ не перехилив у буфеті чарки горілки. Бешкетів не було ніяких. Чому вигнано саме Парчевського, Грачівського та Польовика? А не того ж, скажімо, Воропаєва?

Бо це ж була ніяка кара. Це було тільки залякування, спосіб піднести занепаду, можливо, дисципліну. Бо Парчевський, Грачівський та Польовик були вже давно на оці. В їхніх кондуїтах було вже чимало різних записів. Бо їхні батьки були маленькі люди і не могли за них поклопотатися. А батько Воропаєва все ж таки був залізничний касир. Хіба рідко прислужувався він Мопсові квитками до кур'єрського поїзда? Хіба не в нього мало не щосуботи Мопс грав у преферанс чи винт?

Вчинок Кульчицького був нами безумовно засуджений. Алеж мусить же залишитися в серці гімназичного начальства коли не якась іскра людяності, то бодай якийсь ліричний спогад із власного дитинства та юнацтва. Ми не можемо видати товариша. Не можемо! І негідно, підло вимагати цього від нас.

Система репресій — це було найдошкульніше. Нехай дві години щоденного безобіду. Це можна стерпіти хоч цілий рік. Нехай касуються дозволи на відвідування театрів і кіна. Без цього можна прожити. Нехай також нас ганьблять скороченням вечірніх годин з сьомої до шостої. Нехай звільнятимуть кожного, хто матиме більше ніж три двійки. Нехай не відпускають нас на різдво. Нехай що завгодно. Алеж — не звільнити від платні за навчання, це вже зовсім інше! Цього стерпіти неможливо. Після цього і все інше, всі інші репресії — і ті дві години безобіду, і заборона театрів, і скорочення вечірніх годин, і загрози вигнання за неуспішність, і невиїзд на різдво — тоді все це також стає нестерпне, незносне, неможливе. Ми повинні цього не припустити!

Але ми не можемо цього не припустити.

Алеж ми мусимо! Нам оголошено війну, і ми будемо воювати!

Розбуркані, збурені ми висипали на коридор. Нас було сто двадцять і від цього було легше. Сто двадцять — це ж сила народу! За такою силою відчуваєш і себе самого сильніше. Ми поглядали один на одного, перегукувалися і почували, як заляканість наша зникає, як обурення наше росте. Як родиться сміливість, зухвалість, безоглядність однаю. Як шаленіє душа, як розпалюється голова, як тужавіють м'язи.

Саме тоді й народилося це слово.

Погром!

Ось наша відповідь.

Слово родилося. Його підхопили. Воно почало стрибати

в уст в уста. Воно множилося. Воно росло. Воно затоплювало все. Погром! Очі палали, лиця червоніли, махали стиснутими кулаками. Погром!

Насамперед з грімливим ляскотом покотилися додолу, на лунку кахляну підлогу, бляшані баки спід кип'яченої води. Звук був гучний, дошкульний і draжливий. Тоді загуркотіли перекинуті крейдяні дошки і кафедри. Це було без вищання бляхи, але ще грімливіше, ще гучніше, ще заповзятіше! В унісон цьому вже треба було кричати на гвалт, лементувати, як сп'янілому, репетувати, як зарізаному. І ми закричали, залементували, зарепетували. Картинки, малюнки й портрети, що прикрашали стіни класів і коридору, посипалися з стін, хряскаючи рамами й розсипаючись дрібним оскалком скла. Над гімназією завис суцільний гвалт.

Потім почалася вакханалія. В убиральні викручували й виламували з водогінних труб крани. Струмки води, під тиском шести атмосфер, ударили красивими, грайливими проти сонячного променю траєкторіями. Вода залила підлогу убиральні, перелилася через поріг і потекла по кахляній підлозі між двох стін коридору, як між високих берегів.

— Реве та стогне Дніпр широкий...

— Из-за острова на стрежень...

Співи, подібні до звірячого реву, рев, подібний до співів, вигуки, вищання, зойки, гвалт і прокльони — все це злилося в один суцільний розгардіяш, шарварок і кошмарний канкан. Із свистом і репетом, по кісточку у воді, ми кинулися геть до сходів униз. Перший поверх — молодші п'ять класів — зустріли нас оглушним дерев'яним оркестром у супроводі котячого концерту. Кишаки¹ гриміли партами, тупотіли ногами і нявчали. Наш вибух там, поверхом вище, непереможною силою вдарив по них і опанував їх з невідворотністю масового психозу.

Піль, Вахмістр і вчителі метушились на першому поверсі. Вони ще не знали того, що наробив вже їм другий поверх — ми. Ошелешені раптовим і незрозумілим скаженством першого поверху, вони бігали від класу і до класу. Але, як тільки забігали вони до якогось класу, гамір уривався, і натомість була мертва тиша. Розгублені, вони кидалися до сусіднього, де галас дужчав і зростав. Але тепер шарварок уривався тут, щоб вибухнути поруч, у класі, в якому вони щойно були, і вибухнути ще гучніше, ще дужче, з якимось скаженим захватом і патетичним восторгом безумства.

Поки ми збігли по сходах униз, вода допливла вже коридором до площадки сходів на другому поверсі. На мить потік немов би спинився й застиг на ребрі. Але вода прибувала, її рівень піднісвся, водяна межа на пружі немов росла,

¹ Так старшокласники в старій школі дражнили учнів молодших класів.

розбухала й напиналася. І враз, переломившись через край площадки, тонкою і прозорою широкою пеленою водопаду вода перелилася вниз, на перший поверх.

— Ніагара!— зустрів водопад вибух юнацького захвату і божевільного запаморочення.

Але напруга першого переливу відразу спала і суцільна пелена водопаду зразу ж розбилася на безліч окремих тоненьких струмків. Вони задзюрчали простісінько на гіпсові голови двох класиків, унизу.

— Рятуйте! Пушкіна й Гоголя потопили!

З реготом, вереском і свистом ми вибігли на двір. Назустріч нам з різних кінців гімназичного двору бігли сполошені гімназичні сторожі й двірники.

Одне з вікон другого поверху було настіж розчинене. На підвіконні на цілий свій велетенський зріст стояв Вахмістр. Його писклявий голосок кастрата одчайдушно й загрозливо розтинав повітря.

— Назад! Стойте! Всех видел! Всех записал! Назад!

Добряча каменюка свиснула в повітрі і з дзижчанням врзлася в сусіднє вікно. Вахмістр зник. Це було своєчасно. Друга каменюка влучила якраз у те вікно, де він стояв. За другою зметнулося півста. Широкі й високі вікна з бемського скла жалісно схлипували й розсипалися брязкотливим і хрумким оскаллям у двір.

— Віра! Бий! Ура!

Насунувши на лоби кашкети і встромивши голови між плечі, ми перебігали двір, палісадник, вулицю і зникали за рогом.

Одбігши ще кроків сто, ми, нарешті, спинялись. Груді наші поривно здіймалися, серця скажено колотилися, дихання вилітало з хрипом і присвистом. Ми були бліді і очі наші перелякано ширилися. Бойовий запал вже зник. Де поділися одчайдушне піднесення і захват юнацької непокори? Ми були перелякані, нещасні і жалюгідні. Невже таки все це і справді було? Невже цьому правда, що оце ми погромили класи, вдерли крани в убиральні та затопили гімназію водою? Господи. Невже це було? Це не був ні сон, ні кошмар, а реальна дійсність! Як же це сталося? Як ми могли наважитися на таке?.. Ми поглядали один на одного — розгублено, шукаючи співчуття, підтримки й виправдання.

— Господи! Що ж воно тепер буде?

На душі було холодно, полохливо і гидко. Ах, якби можна було заплющити очі, а потім розплющити і побачити, що це все був лише сон, лише кошмарний передранковий сон.

— Хлопці! Що ж нам тепер буде?

Дехто ще намагався бадьоритися. Дехто ще зухвало посміхався блідими вустами. Дехто молодецьки циркав крізь зуби й хвацькувато зсував кашкет на потилицю з білого, зро-

шеного холодним потом, лоба ... Але всі мовчали. Всі потупля-
лися. Відповідь була ясна ...

Гімназія залилася там, позаду — погромлена, потрошена
й затоплена водою. На площадці біля сходів на другий поверх
похилився на свій мармуровий п'єдестал підмочений гіпсовий
бюст поета Пушкіна. Він похилився, і з порожніх гіпсових
орбіт його стікали великі, молочнібілі, гіпсові сльози. Поет
Олександр Сергійович Пушкін плакав ...

(Далі буде)